

Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο

Τόμ. 3, Αρ. 1 (2008)

Τεύχος 3

παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο
διεθνής περιοδική έκδοση παιδαγωγικών προβληματισμών

Τεύχος 3, Ιουλ 2008

Ελευθερία και αναγκαιότητα στη γλώσσα

Αθανάσιος Μιχάλης

doi: [10.12681/revmata.30995](https://doi.org/10.12681/revmata.30995)

Copyright © 2022, Αθανάσιος Μιχάλης

Άδεια χρήσης [##plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front/license.cc/by-nc-sa4##](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front/license.cc/by-nc-sa4/#).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μιχάλης Α. (2022). Ελευθερία και αναγκαιότητα στη γλώσσα. *Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*, 3(1), 18–40.
<https://doi.org/10.12681/revmata.30995>

Ελευθερία και αναγκαιότητα στη γλώσσα.

Αθανάσιος Μιχάλης*

Πανεπιστήμιο Αιγαίου
michathan@rhodes.aegean.gr

1. Εισαγωγή

Πολύ συχνά, με αφετηρία την παραβίαση στοιχειωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γίνεται λόγος διεθνώς σε πολιτικό, κοινωνιολογικό, νομικό, ψυχολογικό επίπεδο για την έννοια, τις μορφές και τις διαστάσεις της ελευθερίας¹. Στην παρούσα εργασία επιχειρούμε να αναλύσουμε τις διαστάσεις της γλωσσικής (και κατ' επέκταση της επικοινωνιακής) ελευθερίας, αναφερόμενοι στη δυνατότητα επιλογών που παρέχει στους ομιλητές η γλώσσα, τόσο ως σημειακό σύστημα και επικοινωνιακός κώδικας, όσο και ως όργανο σκέψης και νοητικής επεξεργασίας του κόσμου.

2. Γλωσσικός κώδικας και επικοινωνιακή ελευθερία

Καταρχάς, θα εξετάσουμε τη δυνατότητα ελευθερίας που παρέχει η γλώσσα (κάθε γλωσσικός κώδικας) στους φορείς της, δηλαδή τους φυσικούς ομιλητές, όσον αφορά στην επικοινωνία τους, στη σύλληψη και διατύπωση των νοημάτων. Η διερεύνηση του βαθμού της γλωσσικής και επικοινωνιακής ελευθερίας των φυσικών ομιλητών επιχειρείται σε τρία επίπεδα:

- i εξετάζοντας τη γλώσσα ως επικοινωνιακό κώδικα μεταξύ των ατόμων
- ii διερευνώντας τη γλώσσα ως σημειακό σύστημα στοιχείων και δομών
- iii αναλύοντας τη μεταγλωσσική λειτουργία της γλώσσας.

2.1. Η γλώσσα ως επικοινωνιακός κώδικας

Ο πρώτος τομέας στον οποίο θα εξεταστεί η δυνατότητα εκφραστικής ελευθερίας που παρέχει η γλώσσα στο φυσικό ομιλητή είναι η λειτουργία της ως επικοινωνιακού οργάνου και ως κώδικα μετάδοσης μηνυμάτων (πληροφοριών, αισθημάτων, επιθυμιών, εντολών, προσκλήσεων, διακηρύξεων κλπ). Η προσπάθεια ανάδειξης της επικοινωνιακής ελευθερίας που συνδέεται με το γλωσσικό φαινόμενο στηρίζεται σε δύο κύρια διακριτικά στοιχεία του τελευταίου, τη γλωσσική ποικιλότητα και τη γλωσσικά εκφραζόμενη προθετικότητα του ομιλητή.

2.1.1. Η γλωσσική ποικιλότητα

Βασικό χαρακτηριστικό της γλώσσας ως κώδικα επικοινωνίας μεταξύ ατόμων διαφορετικής ηλικίας, φύλου, μόρφωσης και γεωγραφικής προέλευσης, οι οποίοι ανταλλάσσουν μεταξύ τους πληροφορίες, απόψεις, συναισθήματα και σκέψεις, είναι η διαφοροποίησή της (diversity), η ποικιλία των στοιχείων και των δομών της (variability). Τα γλωσσικά συστήματα διατοπικά και διαχρονικά εξεταζόμενα διαφοροποιούνται σε τρεις διαστάσεις (Fasold & Connor - Linton 2006):

- ανάλογα με την περίσταση επικοινωνίας και το κειμενικό είδος (υφολογικές ποικιλίες),

* Ο Αθ. Μιχάλης είναι Λέκτορας στο Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αιγαίου και διδάσκει Διδακτική της Νέας Ελληνικής Γλώσσας

- σε σχέση με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και τους κοινωνικούς ρόλους των ομιλητών και των ακροατών (κοινωνιογλωσσικές ποικιλίες),
- σε σχέση με τη γεωγραφική περιοχή (γεωγραφικές ποικιλίες).

Η διαφοροποίηση της γλώσσας και στις τρεις προαναφερόμενες διαστάσεις επιτελείται σε όλα τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης: φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία, λεξιλόγιο. Η γλωσσική ποικιλία και διαφοροποίηση θεωρούμε ότι συνδέεται με ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό της γλώσσας ως σημειακού συστήματος επικοινωνίας: κάθε γλωσσικό σύστημα (όπως και κάθε άλλο σημειακό σύστημα) αποτελείται από γλωσσικά σημεία, τα οποία συνιστούν συνδυασμό σημασίας και μορφής. Με άλλα λόγια, κάθε γλωσσικό σύστημα αποτελεί σύνολο μορφών, οι οποίες αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες σημασίες. Ωστόσο, σε αντίθεση με τα περισσότερα σημειακά συστήματα, η σχέση μεταξύ μορφής και περιεχομένου στη γλώσσα δεν είναι αμφιμονοσήμαντη, δηλαδή δεν υφίσταται αποκλειστική και μοναδική σχέση συγκεκριμένης σημασίας με συγκεκριμένη μορφή. Αντίθετα, συμβαίνει να υπάρχουν τύποι που ο καθένας τους συνδέεται με περισσότερες από μία συγγενικές ή μη σημασίες (πρόκειται για τα φαινόμενα πολυσημίας και ομωνυμίας), όπως και σημασίες, η κάθε μία από τις οποίες δηλώνεται από περισσότερες της μιας μορφές (πρόκειται για τα φαινόμενα συνωνυμίας). Τα παραπάνω δεδομένα συνιστούν ουσιαστικά το φαινόμενο της γλωσσικής ποικιλότητας: η δυνατότητα έκφρασης συγκριμένου μηνύματος, ορισμένης, δηλαδή, λεξικής ή προτασιακής σημασίας με περισσότερες της μιας μορφές, με πολλούς δυνατούς και κατανοητούς τρόπους συνιστά τη γλωσσική ποικιλία σε όλες τις διαστάσεις της και σε όλα της τα επίπεδα.

Κάθε σημασία, όμως, νοείται σε δύο διαστάσεις: στην περιγραφική σημασία αφενός, δηλαδή την κεντρική σημασία λέξεως ή προτάσεως, το φορέα του λογικού νοήματός της βάσει των συνθηκών αληθείας, και στη μη περιγραφική σημασία αφετέρου, με άλλα λόγια στις βιωματικές, υποκειμενικές, κοινωνικές, καταστασιακές συνυποδηλώσεις της σημασίας. Συνεπώς, κάθε μορφή που συνδέεται με συγκεκριμένη σημασία, συσχετίζεται και με τις δύο πλευρές της σημασίας, και με την περιγραφική και με τη βιωματική - κοινωνική. Αυτό σημαίνει ότι οι τύποι που συνδέονται με την ίδια σημασία δε χαρακτηρίζονται από αμοιβαία υποκαταστασιμότητα ως προς την επικοινωνιακή χρήση τους, καθώς η ταύτισή τους ως προς την περιγραφική σημασία δε συνεπάγεται απαραίτητα την εξίσωσή τους και ως προς τη βιωματική ή την κοινωνική συνυποδηλώση της σημασίας αυτής, με συνέπεια να μην είναι δυνατή η εμφάνισή τους στα ίδια κειμενικά ή επικοινωνιακά περιβάλλοντα: π.χ. οι λέξεις *οδοκαθαριστής* και *σκουπιδιάρης* ή *κρεοπώλης* και *χασάπης* μπορεί να ταυτίζονται ως προς την περιγραφική τους σημασία, δεν ταυτίζονται, ωστόσο, ως προς τη βιωματική τους, άρα δε χαρακτηρίζονται από αμοιβαία υποκαταστασιμότητα: το ίδιο συμβαίνει και με τα εκφωνήματα *Κλείσε το παράθυρο!*, *Να κλείσεις το παράθυρο!*, *Θα μπορούσες, σε παρακαλώ, να κλείσεις το παράθυρο;* και *Τι; Είναι ανοιχτό το παράθυρο με τέτοιο κρύο;*, τα οποία, αν και δηλώνουν σε αδρές γραμμές το ίδιο περιεχόμενο, χρησιμοποιούνται προκειμένου να εκφραστεί μία επιθυμία / προτροπή σε ακροατές με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, ενώ καταλαμβάνουν διαφορετική θέση στην κλίμακα γλωσσικά υλοποιούμενης ευγένειας (Γσολάκης 1999).

Οι παραπάνω -συνυφασμένες με τη γλωσσική ποικιλία- δυνατότητες της γλώσσας αποτελούν παράγοντες που ενισχύουν την επικοινωνιακή ελευθερία του ατόμου, καθώς εμπλουτίζουν τις γλωσσικές επιλογές του. Με άλλα λόγια, επειδή κάθε γλωσσικός τύπος που εκφράζει μία ορισμένη σημασία συνδέεται με συγκεκριμένες συνυποδηλώσεις (ευγένεια, επισημότητα, λαϊκότητα, χυδαιότητα, γλωσσική ορθότητα, καθωσπρέπεια, σκληρότητα, κοινωνική ομάδα, κοινωνικό γόητρο, φύλο κλπ), ο φυσικός ομιλητής της γλώσσας έχει τη δυνατότητα να επιλέξει τον κατάλληλο τύπο, ο οποίος ταιριάζει στην επικοινωνιακή περίσταση, στο κειμενικό είδος και εκφράζει αποτελεσματικά τόσο τις προθέσεις του, όσο και τις πιο λεπτές

σημασιολογικές αποχρώσεις του μηνύματος που επιθυμεί να εκφράσει (Αρχάκης & Κονδύλη 2004).

Επομένως, η σύνδεση της γλωσσικής ποικιλίας με την επικοινωνιακή απελευθέρωση του ανθρώπου επιτυγχάνεται μέσω της δυνατότητας των επιλογών γλωσσικών στοιχείων και δομών που μπορεί ο τελευταίος να επιτελέσει σε επίπεδο μορφής, ώστε να εκφράσει με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια (accuracy) κάθε πτυχή της σκέψης του. Επομένως, η δυνατότητα επιλογών σε κάθε γλωσσικό επίπεδο -μορφολογικό, φωνολογικό, συντακτικό, λεξιλογικό-, την οποία παρέχει το ίδιο το γλωσσικό σύστημα στους φυσικούς ομιλητές, είναι το στοιχείο που συνιστά τη γλωσσική και επικοινωνιακή ελευθερία που τους χαρακτηρίζει (Μπαμπινιώτης 1994).

Ο ιδρυτής της σύγχρονης γλωσσολογίας Ferdinand de Saussure επιχείρησε μία ουσιαστική και πολύ σημαντική διάκριση της γλώσσας ως οργάνου επικοινωνίας σε λόγο (langue) και ομιλία (parole). Ο λόγος είναι η κοινωνική πλευρά της γλώσσας, το συμβατικό σύστημα στοιχείων, δομών και λειτουργιών που κατατάσσεται, που εσωτερικεύει ο άνθρωπος από τη στιγμή της γέννησής του και συνεχώς διευρύνει και βελτιώνει κατά την επαφή και αλληλεπίδρασή του με τα υπόλοιπα μέλη της γλωσσικής του κοινότητας. Ο λόγος ως υπερατομική πλευρά της γλώσσας είναι το σύστημα που χαρακτηρίζεται από πολυμορφία και πολυσημία ως προς τη σχέση σημασίας και μορφής, από την ποικιλία και τις πολλές εκφραστικές δυνατότητες που παρέχει στους χρήστες του. Η ομιλία είναι η ατομική πλευρά της γλώσσας, η οποία αποτελεί ουσιαστικά χρήση εφαρμογή του λόγου από τον κάθε φυσικό ομιλητή. Βασικό χαρακτηριστικό της ομιλίας κάθε ατόμου είναι η επιλογή από το λόγο των καταλληλότερων δυνατών στοιχείων (φωνολογικών, μορφολογικών, συντακτικών, λεξιλογικών) που συνθέτουν το μήνυμα που θέλει να εκφράσει. Από τα παραπάνω, λοιπόν, προκύπτει ότι η εξατομικευμένη πραγμάτωση του λόγου από κάθε φυσικό ομιλητή, η σύνθεση, η διατύπωση και η έκφραση κάθε μηνύματός του, όπως γίνεται αντιληπτό από τα άλλα μέλη της γλωσσικής κοινότητας, είναι προϊόν συνειδητής ή ασυνειδητής επιλογής από την ευρύτερη γλωσσική παρακαταθήκη του λόγου, άρα στοιχείο που αναδεικνύει και αποδεικνύει την ύπαρξη επικοινωνιακής ελευθερίας μέσω του γλωσσικού κώδικα (Μπαμπινιώτης 1998). Οι επιλογές αυτές σε κάθε επικοινωνιακή περίπτωση συνιστούν την ιδιόλεκτο του ατόμου, του ατομικού τρόπου έκφρασής του, ο οποίος είναι, όπως είδαμε προϊόν ελευθερίας.

Η αξία των επιλογών ως στοιχείου επικοινωνιακής ελευθερίας είναι πρόδηλη στον κατεξοχήν χώρο της γλωσσικής δημιουργικότητας, σε αυτόν της λογοτεχνίας, ενώ το ίδιο συμβαίνει και σε άλλες μορφές δημιουργικής χρήσης της γλώσσας, όπως αυτές της διαφήμισης και της δημοσιογραφίας, ενίοτε και της πολιτικής. Η λογοτεχνική δημιουργία, ως έντεχνη προσωπική δημιουργία ενός ατόμου, του ποιητή ή του πεζογράφου, στηρίζεται στις γλωσσικές επιλογές του κάθε δημιουργού, μέσω των οποίων πραγματοποιείται η διατύπωση και μετάδοση του λογοτεχνικού μηνύματος. Οι ιδιαίτερες και συνειδητές κατά κανόνα επιλογές διάφορων δομικών ή λεξιλογικών στοιχείων που κάνει ο λογοτέχνης κατά τη λογοτεχνική του παραγωγή συνιστούν το λογοτεχνικό του ύφος (το οποίο υπό την έννοια αυτή συνιστά μία υποκατηγορία της ομιλίας). Η λογοτεχνία ως τέχνη του λόγου, ως δημιουργία με στόχο την αισθητική ανταπόκριση του αναγνώστη, αποτελεί, όπως και κάθε μορφή τέχνης, πεδίο αδέσμευτης ανάπτυξης της έκφρασης και προϊόν της πνευματικής ελευθερίας, της έμπνευσης και της φαντασίας του κάθε δημιουργού. Αν δεν υπήρχε η δυνατότητα διαμόρφωσης προσωπικού ύφους μέσω επιλογών από το πλούσιο γλωσσικό υλικό του λόγου, η λογοτεχνική παραγωγή θα ήταν αδύνατη: η δυνατότητα ύπαρξής της αναδεικνύει το βαθμό της εκφραστικής ελευθερίας που παρέχει στον άνθρωπο το γλωσσικό σύστημα.

Ωστόσο, τόσο στο λογοτεχνικό χώρο έκφρασης, όσο και στο δημοσιογραφικό και το διαφημιστικό, δεν είναι μόνο οι γλωσσικές επιλογές που φανερώνουν την εκφραστική ελευθερία του δημιουργού. Στην προσπάθειά του ο λογοτέχνης να αποτυπώσει λεκτικά με τη μεγαλύτερη

δυνατή ακρίβεια και πιστότητα την έμπνευσή του και τα δημιουργήματα της φαντασίας του, τα οποία ενδέχεται να παραβιάζουν τις συνθήκες αληθείας του αντικειμενικού κόσμου, προβαίνει σε αποκλίσεις (επινοεί νέες -κυρίως σύνθετες- λέξεις, χρησιμοποιεί δομικά σχήματα που παραβιάζουν τους μορφοσυντακτικούς κανόνες και τους σημασιολογικούς περιορισμούς) και δημιουργεί νεολογισμούς (το ίδιο επιχειρεί και ο διαφημιστής στην προσπάθειά του να προωθήσει το προϊόν προσελκύοντας το ενδιαφέρον του καταναλωτή μέσω γλωσσικών και οπτικών εντυπωσιασμών)². Όπως οι επιλογές, το ίδιο -και ίσως περισσότερο- οι αποκλίσεις αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της δημιουργικότητας των κειμενικών τύπων που τις χρησιμοποιούν, καθώς προσδίδουν στα κείμενα πρωτοτυπία και «ποιητικότητα» (με την κυριολεκτική, ετυμολογική σημασία του όρου). Εφόσον η δημιουργικότητα και η πρωτοτυπία συνιστούν καιρία στοιχεία της ελευθερίας σύλληψης και έκφρασης νοημάτων, αντιλαμβανόμαστε ότι η γλώσσα δίνοντας την δυνατότητα στους ομιλητές (ανάλογα με την ευαισθησία και τη φαντασία τους, τη γλωσσική τους γνώση και εξάσκηση, αλλά και τη διανοητική τους διαύγεια) να διασπών τους φραγμούς του γλωσσικού συστήματος προβαίνοντας σε εκφραστικές αποκλίσεις και στη δημιουργία νεολογισμών, στον εμπλουτισμό του λεξιλογίου με καινούργιες λέξεις, ενισχύει και αναδεικνύει την επικοινωνιακή τους ελευθερία, τη σχετική εκφραστική τους ανεξαρτησία να δίνουν διέξοδο στα βιώματά τους (Μπαμπινιώτης 1994, Μπαμπινιώτης 1998).

Η Λασκαράτου υποστηρίζει ότι η ελληνική γλώσσα, λόγω της πλούσιας μορφολογίας της και της λεξιλογικής και δομικής πολυτυπίας που τη χαρακτηρίζει, διακρίνεται από μεγάλη δυνατότητα επιλογών, όχι μόνο σε μορφολογικό ή λεξιλογικό επίπεδο, αλλά και σε συντακτικό (π.χ. ελευθερία στη σειρά των προτασιακών και φραστικών όρων). Το στοιχείο αυτό προσδίδει μεγάλη ευελιξία στους ομιλητές να υλοποιήσουν αποτελεσματικά τις επικοινωνιακές προθέσεις τους και να εκφράσουν επιτυχώς τις επιδιωκόμενες λειτουργίες, όπως να δηλώσουν αντιδιαστολή ή έμφαση σε κάποιο στοιχείο, να προβάλλουν συγκεκριμένη μορφή ή περιεχόμενο, να εξωτερικεύσουν γλωσσικά τη συναισθηματική τους φόρτιση, να επιτύχουν ακρίβεια λόγου ή υπαινικτικότητα (Λασκαράτου 1999). Μάλιστα, η γλωσσική ποικιλότητα δίνει στον ομιλητή τη δυνατότητα, ανάλογα με το βαθμό της στρατηγικής του ικανότητας (strategic competence), να αντισταθμίζει τις λεξιλογικές του ελλείψεις ή τις συντακτικές του δυσκολίες στη διατύπωση συγκεκριμένου μηνύματος μέσω της επιλογής αντίστοιχων εκφράσεων (αναλυτική δήλωση, χρήση υπερωνύμων, χρησιμοποίηση απλούστερων μορφοσυντακτικών δομών κλπ) ή της χρήσης παραγλωσσικών μέσων (Σετάτος 2003).

2.1.2. Η επικοινωνιακή λειτουργία της γλώσσας: ο ρόλος της προθετικότητας στην έκφραση

Η γλώσσα και ως σύστημα σημείων και συμβόλων προορισμένο να μεταδίδει μηνύματα διαφέρει από άλλα σημειακά συστήματα ως προς τη μορφή της επικοινωνιακής λειτουργικότητας που διαθέτει. Με άλλα λόγια, βασικό χαρακτηριστικό του γλωσσικού κώδικα ως συστήματος επικοινωνίας είναι ο εμπρόθετος χαρακτήρας της μετάδοσης του μηνύματος (intentional communication)³. Σε αντίθεση, δηλαδή, με τα μη γλωσσικά μηνύματα, τα οποία αποτελούν πληροφοριακούς ενδείκτες υπό την έννοια ότι παρέχουν συγκεκριμένες πληροφορίες (π.χ. ο πυρετός είναι ενδείκτης ίωσης, οι άναρθρες κραυγές ή οι ακανόνιστες κινήσεις ενδείκτης πανικού, το μαύρο φόρεμα πένθους κλπ), τα γλωσσικά σημεία πραγματώνουν τις συγκεκριμένες επικοινωνιακές προθέσεις του δημιουργού τους (π.χ. εντολή, παράκληση, απειλή, ενημέρωση, ερώτηση κλπ). Σύμφωνα με τον Roman Jakobson, η γλώσσα δεν έχει μόνο αναφορική λειτουργία, αλλά και συναισθηματική και βουλητική, καθώς αποτελεί μέσο ανακοίνωσης όχι μόνο πληροφοριών, αλλά και συναισθημάτων και επιθυμιών⁴. Η παραγωγή γραπτών ή προφορικών εκφωνημάτων σε δεδομένη επικοινωνιακή κατάσταση και προς καθορισμένο αποδέκτη επιτελεί

πάντοτε συγκεκριμένο στόχο του ομιλητή αυτού, επιχειρεί πραγμάτωση ορισμένης λειτουργίας, επικοινωνιακής πράξης· η προθετικότητα (intentionality) του πομπού συνιστά κύριο και καθιερωμένο παράγοντα παραγωγής και κατανόησης δεδομένου κειμένου, οποιουδήποτε κειμενικού είδους (Yule 2004, Αρχάκης & Κονδύλη 2004).

Την έκφραση και επιτέλεση συγκεκριμένων προθέσεων μέσω των γλωσσικών επιλογών -των αποτελεσματικότερων και καταλληλότερων για την επιτέλεση της επιθυμητής πρόθεσης- επικουρεί και ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό της γλώσσας, αυτό της χωροχρονικής ανατοποθέτησης (displacement). Το διακριτικό αυτό στοιχείο της γλώσσας ως συμβολικού συστήματος δηλώνει την ικανότητα παραγωγής μηνυμάτων αναφερόμενων σε προγενέστερες ή μεταγενέστερες χρονικές στιγμές ή περιόδους, καθώς και σε άλλους -υπαρκτούς ή ανύπαρκτους- χώρους ή τόπους, σε σχέση με το «εδώ» και το «τόρα» του ομιλητή και του ακροατή. Επίσης, η ανθρώπινη γλώσσα αποτελεί μέσο αναφοράς σε υποθετικά ή φανταστικά πρόσωπα, πράγματα και καταστάσεις (Yule 2004). Αυτή η δυνατότητα της γλώσσας ενισχύει τον ομιλητή στην προσπάθειά του να φανερώσει και να δικαιολογήσει τις προθέσεις του, να καταστήσει κατανοητή τη βούλησή του, διευρύνοντας με τον τρόπο αυτό τα όρια της εκφραστικής του ελευθερίας. Με δεδομένο, μάλιστα, ότι χαρακτηριστική έκφανση κατάκτησης του ιδεώδους της ελευθερίας από τον άνθρωπο συνιστά η απελευθερωμένη από δεσμεύσεις σκέψη, βούληση και δράση, η δυνατότητα γλωσσικής έκφρασης των προθέσεων από το φυσικό ομιλητή αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό επικοινωνιακής ελευθερίας. Οι παραπάνω απόψεις ενισχύονται από τη ρήση του μεγάλου Αμερικανού γλωσσολόγου E. Sapir ότι η γλωσσική παραγωγή δεν είναι ενστικτώδης αλλά εσκεμμένη ενέργεια υπό την έννοια ότι ο ομιλητής επιλέγει συνειδητά το περιεχόμενο, τη μορφή, το χρόνο παραγωγής και το μέσο μετάδοσης του μηνυμάτος του, στοιχείο που αποτελεί βασικό γνώρισμα έλλογου έμβιου όντος, του ανθρώπου (Poole 1999).

2.2. Η γλώσσα ως σημειακό σύστημα

Κύριο χαρακτηριστικό της γλώσσας ως επικοινωνιακού κώδικα των μελών μίας γλωσσικής κοινότητας είναι ο συστηματικός της χαρακτήρας: η γλώσσα ως λόγος (και όχι ως ομιλία) συνιστά πεπερασμένο, αυτοτελές σύστημα αλληλεξαρτώμενων στοιχείων (φωνημάτων, μορφημάτων, λέξεων, φράσεων, προτάσεων), τα οποία συνιστούν δομή και επιτελούν συγκεκριμένες λειτουργίες (Μπαμπινιώτης 1998). Η γλώσσα, λοιπόν, ως σημειακό σύστημα διέπεται από ελευθερία τόσο ως προς την οργάνωσή της, όσο και ως προς τη μορφή της κατάκτησής της από τους φυσικούς ομιλητές και της εξέλιξής της.

2.2.1. Ο συστηματικός χαρακτήρας της γλώσσας

Στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο επισημάναμε το χαρακτήρα της γλώσσας ως συστήματος στοιχείων, τα οποία αλληλοσυνδεόμενα, αλληλεξαρτώμενα και αλληλοδιαπλεκόμενα συνιστούν δομή. Ως σύστημα η γλώσσα συνιστά μορφή υπό την έννοια της οργάνωσης των στοιχείων περιεχομένου και των στοιχείων έκφρασης που την αποτελούν σε καθορισμένο δομικό σύνολο σχέσεων μεταξύ των στοιχείων αυτών. Η γλώσσα, λοιπόν, ως μορφή είναι προϊόν ελευθερίας όσον αφορά στη σύστασή της (οι μεγάλοι γλωσσολόγοι Saussure και Hjelmslev χρησιμοποιώντας ως βάση της σκέψης τους τις αριστοτελικές κατηγορίες της ύλης και της μορφής συνέλαβαν και ανέπτυξαν την ταξινομική αρχή ότι η γλώσσα αποτελεί μορφή και όχι ύλη). Η ελευθερία της γλώσσας ως προς τη δόμησή της έγκειται στο εξής χαρακτηριστικό: από την ευρύτερη παρακαταθήκη γλωσσικής ύλης (ήχων, φθόγγων) κάθε γλώσσα επέλεξε συγκεκριμένους φθόγγους, οι οποίοι την απαρτίζουν και είναι οργανωμένοι σε δομικά σύνολα

αλληλοσυσχετιζόμενων φωνημάτων απαρτιζοντας το φωνολογικό σύστημα της γλώσσας· ομοίως, από τον διαθέσιμο κατάλογο εννοιών, κάθε γλώσσα άντλησε αυτές που χρειάζεται οργανώνοντάς τις σε σύστημα σημασιών, οι οποίες συνιστούν το σημασιολογικό υπόβαθρο της (Lyons 2002).

Με τον τρόπο αυτό, αβίαστα, κάθε γλώσσα -χωρίς οποιεσδήποτε εξωτερικές δεσμεύσεις- οργανώθηκε ως μορφή, ως δομικό σύστημα στοιχείων έκφρασης και στοιχείων περιεχομένου διαφορετικά από τις υπόλοιπες (π.χ. το ελληνικό *χοντρός* διαφέρει από το αγγλικό *fat*, τόσο ως ηχητική δομή, ως φθόγγικό σύνολο, όσο και ως σημασιολογικό μόρφωμα: η σημασία «χοντρός» αποκτά συγκεκριμένη υπόσταση στο πλαίσιο των σημασιολογικών της -συνταγματικών ή παραδειγματικών- σχέσεων και διαφορών στο γλωσσικό σύστημα, δηλαδή ως συνώνυμη των λέξεων *παχύς*, *βαρύς* στην έκφραση *χοντρή γυναίκα*, των λέξεων *σοβαρός*, *σημαντικός* στην έκφραση *χοντρό λάθος*, της λέξης *πολύς* στη φράση *χοντρά λεφτά*, των λέξεων *άξεστος*, *αγενής* στη φράση *χοντρά αστεία*, ως δηλωτικό της μεγάλης μάζας και πυκνότητας στις φράσεις *χοντρά ρούχα*, *χοντρά αλάτι*, ως αντώνυμο αντίστοιχων λέξεων, όπως *λεπτός*, *ψιλός*, *αδύνατος*, ως συγγενής των σημασιών *χοντροπαλάς*, *χοντρόπετσος*, *χοντράνθρωπος*, *χοντροκομμένος*, *χοντροκοσιά*, *χοντράδα*, αντίθετα με τη σημασία «fab», η οποία στη γλώσσα της διέπεται από διαφορετικής μορφής σχέσεις).

Είδαμε, λοιπόν, ότι χωρίς υπακοή σε εξωτερικές αναγκαιότητες και δεσμεύσεις η κάθε γλώσσα (στην ουσία οι φορείς της, οι ομιλητές κάθε γλώσσας ασύνειδα) δομεί την άμορφη ύλη των ήχων σε φωνολογικό σύστημα (οργανωμένο σύνολο φθόγγων και φωνημάτων) και την ευρύτερη αδιαφοροποίητη μάζα των κοινών σε όλους τους ανθρώπων σκέψεων, σημασιών και συναισθημάτων σε σύστημα σημασιών που λειτουργεί εντός συγκεκριμένης γλώσσας. Ωστόσο, σε κάθε γλώσσα ως επικοινωνιακό όργανο και μέσο μετάδοσης μηνυμάτων, οι σημασίες δεν είναι δυνατό να υπάρχουν ανεξάρτητα από τις εκφραστικές μορφές, δε νοείται νόημα διαχωρισμένο από την έκφρασή του, αλλά ούτε και ένα σύνολο φθόγγων συνιστά μορφή, αν δε δηλώνει συγκεκριμένη σημασία. Έτσι, ο μικρός αριθμός των φθόγγων κάθε γλώσσας οργανώνεται σε μορφήματα, τα οποία απαρτιζουν τις λέξεις, μέσω των οποίων δηλώνεται το πλήθος των σημασιών κάθε γλώσσας.

Επομένως, ό,τι καλείται μορφή της γλώσσας στην πραγματικότητα είναι ένα σύστημα συνδυασμών περιεχομένου και έκφρασης, σημασιών και φωνημάτων. Με άλλα λόγια, η γλώσσα, όπως και κάθε άλλο σημειακό σύστημα, συνιστά σύνολο αλληλεξαρτώμενων γλωσσικών σημείων. Και το τελευταίο ορίζεται ως συνδυασμός ορισμένης σημασίας με ορισμένη μορφή. Η βασική ιδιότητα των γλωσσικών σημείων, στην οποία στηρίζεται η ελευθερία της κάθε γλώσσας ως προς τη σύνθεση, τη διάρθρωση και τη δόμηση των συστατικών της, όπως και η ευελιξία και πολλαπλότητα της επικοινωνίας, είναι ο συμβατικός (conventional) τους χαρακτήρας, η συμβατικότητα (arbitrariness) που διέπει τη σχέση μεταξύ σημασίας και έκφρασης, μεταξύ σημαίνοντος και σημαινόμενου (Poole 1999). Αν μεταξύ σημαίνοντος και σημαινόμενου υφίστατο αιτιώδης και όχι συμβατική σχέση, κάθε φυσική γλώσσα θα οργάνωνε τα συστατικά της στοιχεία έκφρασης και περιεχομένου σε σύστημα με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, με συνέπεια να μην υπάρχουν πολλές γλώσσες, αλλά αποκλειστικά μία, καθώς οι ομιλητές θα ήταν αναγκασμένοι να δηλώνουν συγκεκριμένη σημασία με καθορισμένη και εξωτερικά επιβαλλόμενη μορφή (Μπαμπινιώτης 1998). Επίσης, όχι μόνο οι συνδυασμοί φθόγγων σε μορφήματα και λέξεις, αλλά και οι συνδυασμοί λέξεων σε φράσεις και προτάσεις χαρακτηρίζονται από συμβατικότητα, άρα ελευθερία, καθώς οι ομιλητές κάθε φυσικής γλώσσας αβίαστα -κατά κανόνα ασύνειδα- επιλέγουν τους δομικούς κανόνες συνδυαστικότητας των στοιχείων και τους αντίστοιχους περιορισμούς που ισχύουν στη γλώσσα τους (Fasold & Connor - Linton 2006).

2.2.2. Η γλωσσική αλλαγή

Απόρροια του συμβατικού χαρακτήρα της γλώσσας ως σημειακού συστήματος επικοινωνίας είναι και η αποκαλούμενη μεταβλητότητα του γλωσσικού σημείου. Βασικό χαρακτηριστικό αποκλειστικά της ανθρώπινης γλώσσας είναι το γεγονός ότι ως ζωντανός οργανισμός μεταβάλλεται κατά την πορεία της στο χρόνο ως προς όλα τα συστατικά της (φωνολογικά, μορφολογικά, συντακτικά, σημασιολογικά). Στην πραγματικότητα, γλωσσική μεταβολή σημαίνει αλλαγή στις σχέσεις σημαίνοντος και σημεινομένου: συγκεκριμένο σημαίνον ενδέχεται με την πάροδο του χρόνου και τις συνακόλουθες πολιτικές, πολιτιστικές και κοινωνικές εξελίξεις να δηλώνει διαφορετικό σημαίνόμενο (η φωνολογική δομή *εκκλησία* άλλη σημασία δήλωνε στην αρχαιότητα και άλλη δηλώνει σήμερα), ενώ ορισμένο σημεινομένο μπορεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους να δηλώνεται από διαφορετικά σημαίνοντα (π.χ. η σημασία «άλογο» στα αρχαία χρόνια δηλωνόταν από το ηχητικό σύνολο *ίππος* ενώ σήμερα από το φθγγικό συνδυασμό *άλγο*). Αν η σχέση σημαίνοντος και σημεινομένου ήταν αιτιακή, στην περίπτωση αυτή τότε ούτε οι μορφές ούτε οι σημασίες της γλώσσας θα μεταβάλλονταν με το πέρασμα του χρόνου.

Η δυνατότητα γλωσσικής μεταβολής αναδεικνύει την ελευθερία στη χρήση του γλωσσικού κώδικα από τους φυσικούς ομιλητές, καθώς δεν υφίσταται συγκεκριμένη αναγκαιότητα που επιβάλλει τη μόνιμη χρησιμοποίηση των ίδιων γλωσσικών στοιχείων και δομών. Οι ομιλητές μίας γλώσσας διαθέτουν την ελευθερία μεταβολής των φωνολογικών νόμων και περιορισμών στη γλώσσα με στόχο την αρθρωτική ευκολία (*articulatory simplification*), όπως και των μορφοσυντακτικών δομών και κανόνων με σκοπό την εξομάλυνση (*regularization*) και συμμετροποίηση του συστήματος (Fasold & Connor - Linton 2006). Ακόμη κι όταν χρειαστεί, λόγω της πολιτισμικής εξέλιξης, να δηλωθούν νέες μη υπάρχουσες έννοιες, οι φορείς της γλώσσας - μέλη της γλωσσικής κοινότητας έχουν την ελευθερία να επιλέξουν τον τρόπο δήλωσης της νέας έννοιας (π.χ. δανεισμός, προσαρμογή του νοήματος υπάρχουσών λέξεων σε νέα σημασιολογικά δεδομένα, επέκταση μίας σημασίας, ώστε να συμπεριλάβει και άλλες αποχρώσεις). Ακόμη και ο τρόπος κάλυψης και αποκατάστασης προσωρινής ανισορροπίας του γλωσσικού συστήματος λόγω γλωσσικής μεταβολής (π.χ. τα προβλήματα που δημιούργησε η απώλεια της δοτικής στην αρχαία ελληνική), επαφίεται στις επιλογές των ομιλητών κατά τόπους και ομάδες στο πλαίσιο δεδομένης γλωσσικής κοινότητας (η προαναφερόμενη απώλεια της δοτικής ως πτώσης του έμμεσου αντικειμένου αναπληρώθηκε από τη γενική ή την αιτιατική ανάλογα με τη διάλεκτο).

Η γλωσσική αλλαγή και η δημιουργία νέων λέξεων και τύπων συνδέεται με τη δημιουργία νεολογισμών και αποκλίσεων που αναφέραμε στην ενότητα 2.1.1., καθώς αναδεικνύει την ελευθερία του ατόμου -με κυμαινόμενο βαθμό συνειδητότητας- να επεμβαίνει εκφραστικά στη γλώσσα, μεταβάλλοντας τις δομικές ή σημασιολογικές σχέσεις των στοιχείων της σε συγκεκριμένα τμήματα του ευρύτερου γλωσσικού συστήματος και δημιουργώντας νέα γλωσσικά σημεία (Μπαμπινιώτης 1994). Η δυνατότητα αυτής της επέμβασης των φυσικών ομιλητών (είτε συνειδητά και ατομικά υλοποιούμενης, όπως συμβαίνει στη γλώσσα της ποίησης, της πολιτικής, της δημοσιογραφίας και της διαφήμισης, όπου στόχος είναι ο εντυπωσιασμός, και στη γλώσσα της επιστήμης, όπου στόχος είναι η ακρίβεια και η δηλωτικότητα, είτε λιγότερο συνειδητά επιτελούμενης, όπως στην καθημερινή γλωσσική χρήση στο πλαίσιο της κοινότητας, για την ικανοποίηση νέων εκφραστικών αναγκών) οφείλεται και σε μία άλλη ιδιότητα της γλώσσας ως σημειακού συστήματος, την τμηματικότητα ή σπειρατικότητα (*modularity*). Με άλλα λόγια, όπως προαναφέραμε, το γλωσσικό σύστημα συνιστά δομή στοιχείων κάθε επιπέδου γλωσσικής ανάλυσης: φθόγγων, φωνημάτων, μορφημάτων, λέξεων, φράσεων, προτάσεων, εκφρασημάτων, παραγράφων, κειμένων. Όλα τα παραπάνω στοιχεία αλληλοδιαπλέκονται, ώστε συνδυασμοί των απλούστερων να δημιουργούν τα συνθετότερα. Έτσι, μέσω μιας νέας σύνδεσης και πρωτότυπης

σύζευξης υπαρχόντων στοιχείων, μπορεί ο φυσικός ομιλητής να σχηματίσει νέα στοιχεία της γλώσσας του, ώστε να εκφράσει σαφώς ή υπαινικτικά (ανάλογα με τις προθέσεις του) το νόημα που επιθυμεί.

2.2.3. Η γλωσσική κατάρτιση

Σύμφωνα με τον εισηγητή της γενετικής σύνταξης N. Chomsky, η απόκτηση της γλώσσας από τον κάθε φυσικό ομιλητή δε συνιστά απλή εκμάθηση κανόνων και λέξεων μέσω μίμησης συγκεκριμένων φράσεων, δομών και άλλων γλωσσικών ερεθισμάτων που δέχεται κατά την επαφή του με άλλα μέλη της γλωσσικής κοινότητας. Αντίθετα, κατά τον μεγάλο Αμερικανό γλωσσολόγο, κάθε ανθρώπινο ον είναι γενετικώς προικισμένο («προγραμματισμένο» κατά τους γενετιστές γλωσσολόγους) με έναν έμφυτο μηχανισμό κατάρτισης της γλώσσας, ο οποίος συνίσταται από ενδιαίτητες γενικές και αφηρημένες καθολικές αρχές που χαρακτηρίζουν τη δομή κάθε γλώσσας, βάσει των οποίων αναλύει τα εμπειρικά γλωσσικά δεδομένα που ακούει και συγκροτεί το δικό του γραμματικό μηχανισμό. Τα εμπειρικά αυτά δεδομένα ενεργοποιούν τον έμφυτο αυτό μηχανισμό οδηγώντας το άτομο στη γλωσσική γνώση, στο σχηματισμό των βασικών δομικών χαρακτηριστικών του γραμματικού συστήματος της γλώσσας του (Radford et al 1999). Ο έμφυτος μηχανισμός γλωσσικής κατάρτισης καθιστά τα άτομα ικανά σε πολύ μικρή ηλικία να παράγουν και να κατανοούν προτάσεις, τις οποίες δεν έχουν ξανακούσει στην ίδια μορφή, ενώ πειραματικά δεδομένα αποδεικνύουν τον καθολικό χαρακτήρα του ενδιαίτητου προγράμματος γλωσσικής απόκτησης, καθώς όλα τα παιδιά ανεξαρτήτως χώρας περνούν από τα ίδια στάδια γλωσσικής κατάρτισης (Θεοφανοπούλου 2002).

Ο μηχανισμός γλωσσικής κατάρτισης, ο ενδιαίτητος γλωσσικός εξοπλισμός των ανθρώπινων όντων με αφηρημένες αρχές και διαδικασίες ανάλυσης των εμπειρικών γλωσσικών δεδομένων (language faculty), συνιστά την αρχική μορφή της γλωσσικής ικανότητας του ανθρώπου, πριν από την επαφή με οποιοδήποτε δεδομένο της γλώσσας του και ονομάζεται καθολική γραμματική (Chomsky 2003). Οι γενικές και αφηρημένες αυτές αρχές αφορούν στα γενικά χαρακτηριστικά της δομής της ανθρώπινης γλώσσας εν γένει και όχι κάθε γλωσσικού συστήματος ξεχωριστά (π.χ. στο σπειρατικό ή τμηματικό της χαρακτήρα, στην υποκατηγοριοποίηση των στοιχείων και στην υπαγωγή τους σε κυρίαρχες δομές, στην αλληλεξάρτηση δομών και δομικών στοιχείων μέσω του μηχανισμού της μετακίνησης κλπ) και ενεργοποιούνται από τα πρώτα εμπειρικά γλωσσικά δεδομένα.

Από όσα εκθέσαμε παραπάνω προκύπτει ότι η γλωσσική απόκτηση, παρά την ύπαρξη του έμφυτου μηχανισμού γλωσσικής απόκτησης, συνιστά μία προσωπική κατάρτιση του ανθρώπου και, συνεπώς, χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό ελευθερίας υπό την έννοια ότι δεν αποτελεί ένα βιολογικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, γενετικώς καθοριζόμενο, αλλά προϋποθέτει δοκιμές που επιβεβαιώνονται ή διαψεύδονται, συναγωγή και έλεγχο υποθέσεων και επιλογές από τον κάθε φυσικό ομιλητή (Lightfoot 1999). Εφόσον, δηλαδή, κάθε φυσικός ομιλητής οποιασδήποτε γλώσσας αναλύει βάσει των γενικών και αφηρημένων έμφυτων καθολικών αρχών τα πρώτα του βασικά γλωσσικά δεδομένα (primary linguistic data), τα οποία διαφέρουν από άτομο σε άτομο, για να συγκροτήσει το γραμματικό σύστημα της γλώσσας του (κανόνες δόμησης και εμφάνισης των γλωσσικών στοιχείων, συνδυαστικότητα στοιχείων και δομών, σχηματισμό τύπων, φράσεων και προτάσεων, λειτουργίες των γραμματικών τύπων κλπ), ο σχηματισμός του γραμματικού συστήματος της γλώσσας του είναι ατομική υπόθεση κάθε ομιλητή. Επομένως, όπως κάθε ατομική κατάρτιση, η γλωσσική γνώση (στη βιολογικά περιγραφόμενη γενετική θεωρία η γλωσσική κατάρτιση θεωρείται ως πραγμάτωση του γλωσσικού γονοτύπου σε φαινότυπο)

στηρίζεται σε συγκεκριμένες επιλογές. Οι επιλογές του κάθε φυσικού ομιλητή για το σχηματισμό της δομής της γλώσσας του επιτελούνται σε δύο επίπεδα:

- αρχικά, βάσει των πρώτων γλωσσικών δεδομένων επιλέγονται οι παραμετρικές ποικιλίες της γλώσσας του ομιλητή⁵.
- εν συνεχεία, αφού συγκροτηθεί ο κορμός του γραμματικού συστήματος της γλώσσας του φυσικού ομιλητή (η αποκαλούμενη πυρηνική γραμματική), η γραμματική γνώση του φυσικού ομιλητή συμπληρώνεται από την εκμάθηση συγκεκριμένων περιφερειακών ή ιδιοσυγκρασιακών χαρακτηριστικών της γλώσσας (των χαρακτηρισμένων γλωσσικών φαινομένων), όπως και τη συναγωγή των βασικών μορφοσυντακτικών γλωσσικών κανόνων της. Η εκμάθηση των τελευταίων απαιτεί την προσωπική προσπάθεια του ομιλητή, ο οποίος μέσω της συναγωγής υποθέσεων, της επιβεβαίωσης ή διάψευσης των προσωρινών συμπερασμάτων του για τη δομή της γλώσσας, της επιλογής των υπαρχόντων ή δημιουργίας νέων ομαλότερων τύπων (στις περιπτώσεις γλωσσικής μεταβολής που προαναφέραμε) συγκροτεί τους βασικούς κανόνες και λειτουργίες των στοιχείων της γλώσσας του.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η απόκτηση του γλωσσικού συστήματος των ενηλίκων δε συνιστά απλή μίμηση και πιστή αναπαραγωγή ενός έτοιμου παραδεδομένου συστήματος, αλλά μία δημιουργική κατάκτηση του ατόμου, η οποία, επειδή στηρίζεται σε διαφορετικά γλωσσικά δεδομένα από αυτά των προηγούμενων γενεών, ενδέχεται να προκαλέσει μεταβολές σε συγκεκριμένες πτυχές του υπάρχοντος συστήματος (Radford et al 1999). Αυτή η ατομική, η καθαρά προσωπική δυνατότητα του ανθρώπου να κατακτήσει τους κανόνες και τις δομικές αρχές της γλώσσας του με τρόπο δημιουργικό, ενεργητικό (μέσω συνεχών επιβεβαιούμενων και διαψευδόμενων υποθέσεων και δοκιμών) είναι στοιχείο ελευθερίας, την οποία εμποδώνει η ίδια η φύση της γλώσσας ως σημειακού συστήματος.

Δηλαδή, βασικό χαρακτηριστικό της γλώσσας είναι η δημιουργικότητα (linguistic creativity), έννοια που ανέλυσε τόσο ο Humboldt, όσο και -κυρίως- ο Chomsky. Στη θεωρία της γενετικής σύνταξης του τελευταίου (σε όλα τα θεωρητικά πρότυπα που διατυπώθηκαν και αναθεωρήθηκαν με την πάροδο του χρόνου) κεντρική θέση κατέχει η έννοια της δημιουργικότητας της γλώσσας, δηλαδή της ικανότητας του ομιλητή / ακροατή να παράγει και να κατανοεί απεριόριστο αριθμό γραμματικώς ορθών προτάσεων απεριόριστου μήκους, τις οποίες προηγουμένως δεν έχει ακούσει (ακόμη και τα λάθη της νηπιακής γλώσσας είναι συνέπεια της δημιουργικότητας). Ο Chomsky κάνει λόγο για «ασυνεχή απειρότητα» της γλώσσας υπό την έννοια της απουσίας ορίων στη συνδυαστικότητα στοιχείων για σχηματισμό γραμματικών προτάσεων, με άλλα λόγια της δυνατότητας άπειρης χρήσης πεπερασμένων μέσων ως αποκλειστικού χαρακτηριστικού του ανθρώπινου γλωσσικού οργάνου (Chomsky 2003).

Η δημιουργικότητα της γλώσσας στην τσομισιανή θεωρία συνδέεται στενά με ένα βασικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, τη γλωσσική ικανότητα (linguistic competence). Η γλωσσική ικανότητα ως γενικός όρος αναφέρεται στη γνώση της γλώσσας από το φυσικό ομιλητή σε κάθε αναπτυξιακό στάδιο του ανθρώπου, η οποία θεωρείται αποτέλεσμα συγκεκριμένης έμφυτης νοητικής λειτουργίας των εκπροσώπων του ανθρώπινου είδους σε συνδυασμό με την επεξεργασία των γλωσσικών εμπειρικών δεδομένων, όσο και τις διαδικασίες ωρίμασης. Συνεπώς, η γλωσσική δημιουργικότητα, η οποία παρέχει στον φυσικό ομιλητή οποιαδήποτε γλώσσας τη δυνατότητα να διατυπώσει γλωσσικά, να εκφράσει μέσω γλωσσικών στοιχείων (φθόγγων, λέξεων, προτάσεων κλπ) υπαρχόντων ή νέων (αποκλινουσών εκφράσεων, νεολογισμών) οποιαδήποτε σκέψη, ιδέα, άποψη, διανόημα συλλάβει με σαφήνεια, είναι παράγωγο της γλωσσικής ικανότητας του ανθρώπου⁶ (Μπαμπινιώτης 1994).

Η γλωσσική δημιουργική ικανότητα ως βασικό μέσο επικοινωνιακής απελευθέρωσης του ανθρώπου είναι συνδεδεμένη με τρία βασικά χαρακτηριστικά της γλώσσας ως συστήματος, τη συστατικότητα (constituency), την επαναδρομή (recursion) και την παραγωγικότητα (productivity). Το πρώτο χαρακτηριστικό, η συστατικότητα, δηλώνει την ευκαμψία στη γλωσσική διατύπωση συγκεκριμένου νοήματος, δηλαδή τη δυνατότητα αντικατάστασης ή υποκατάστασης συγκεκριμένου γλωσσικού συστατικού (λεξικής ή φραστικής κατηγορίας) από άλλο απλούστερο ή συνθετότερο συστατικό αντίστοιχης λειτουργίας (π.χ. τη χρήση μιας ονοματικής φράσης στη θέση μιας αντωνυμίας ή το αντίστροφο), τη δυνατότητα εμπλουτισμού μιας δομής με επιπρόσθετα συστατικά (π.χ. την επαύξηση μιας ονοματικής ή ρηματικής φράσης με προθετική φράση), τη δυνατότητα μετακίνησης ενός συστατικού σε άλλη θέση κλπ. Το δεύτερο χαρακτηριστικό, η επαναδρομή, δηλώνει τη δυνατότητα επαναληπτικής εφαρμογής διαδικασιών, όπως η συνεχής επαύξηση φραστικών ή προτασιακών δομών με επιπρόσθετα συστατικά (ο μη πεπερασμένος συνδυασμός συστατικών: π.χ. η συνεχής επέκταση μιας πρότασης με *που-αναφορικές* προτάσεις ή η σύνδεση ενός συστατικού με άλλα λειτουργικά ισοδύναμα μέσω του συνδέσμου *και*). Και τα δύο προαναφερθέντα χαρακτηριστικά της γλώσσας ως σημειακού συστήματος, συνδέονται στενά με το τρίτο και βασικότερο, την παραγωγικότητα, η οποία αποτελεί κύρια ιδιότητα για όλα τα ανθρώπινα γλωσσικά συστήματα, αλλά και εν μέρει για κάποια επικοινωνιακά συστήματα άλλων έμφυτων όντων, όπως των μελισσών (Poole 1999). Η παραγωγικότητα της γλώσσας, λοιπόν, αναφέρεται στην ιδιότητά της να συνδυάζει υπάρχοντα μορφήματα (ελάχιστους συνδυασμούς σημασίας και μορφής), ώστε να σχηματίζονται νέες, μη υπάρχουσες λέξεις και νεολογισμοί, για να καλύπτονται καινούργιες επικοινωνιακές ανάγκες, να ονομάζονται νέα αντικείμενα ή καταστάσεις ή να εκφράζονται αποτελεσματικότερα οι σκέψεις των ομιλητών, αλλά και να εμπλουτίζει το περιεχόμενο δεδομένου εκφωνήματος μέσω τροποποιητών (π.χ. επιθέτων, επιρρημάτων), ώστε να καθίσταται αναλυτικότερο, πιο δηλωτικό και πιο περιγραφικό (Fasold & Connor - Linton 2006, Lyons 1995).

Η δημιουργικότητα της γλώσσας, λοιπόν, η δυνατότητα, δηλαδή, της τελευταίας να παράγει συνεχώς απεριόριστο αριθμό νέων εκφράσεων μέσω της εκμετάλλευσης υπαρχόντων γλωσσικών πηγών, συνιστά μέσο επικοινωνιακής απελευθέρωσης του φυσικού ομιλητή, παρέχοντάς του την ευκαιρία δυναμικής παραγωγής μη πεπερασμένου αριθμού εκφωνημάτων, που καλύπτουν οποιαδήποτε πτυχή των νοητικών συλλήψεών του (Yule 2004). Η δημιουργικότητα είναι έννοια στενά συνδεδεμένη με τη γλωσσική ικανότητα, τη γνώση της γλώσσας ως παραγωγικού συστήματος, η οποία συνιστά μία ατομική κατάκτηση. Διότι, όπως προαναφέραμε, η γλωσσική κατάκτηση, η συγκρότηση του γραμματικού συστήματος της γλώσσας αποτελεί μία ατομική επίτευξη βάσει γενετικά προσδιορισμένων αρχών, παραμέτρων και περιορισμών σε συνδυασμό με τα διαφορετικά εμπειρικά δεδομένα του κάθε ατόμου που ενεργοποιούν τις ενδιάθετες αυτές αρχές. Εφόσον, λοιπόν, η απόκτηση της γλώσσας συνιστά προσωπική κατάκτηση διαφοροποιημένη κατ' άτομο, αντιλαμβάνομαστε ότι το γεγονός αυτό προσθέτει μία ακόμη επιμαρτυρία για τη δυνατότητα ελευθερίας στην κατοχή και χρήση της γλώσσας που παρέχει η τελευταία όχι μόνο ως σημειακό, αλλά και ως λειτουργικό σύστημα του ανθρώπινου εγκεφάλου, παρόμοιο με τα υπόλοιπα οργανικά συστήματα του ανθρώπινου σώματος (Lightfoot 1999).

Κλείνοντας την ενότητα αυτή, θεωρούμε χρήσιμο να τονίσουμε ότι εκτός από την ελευθερία που αποδεδειγμένα ενυπάρχει στη γλωσσική κατάκτηση, ελευθερία παρατηρείται -και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό- στη γλωσσική ανάπτυξη, εφόσον η τελευταία δε συνδέεται με κάποιο ενδιάθετο μηχανισμό. Με άλλα λόγια, εκτός από τη γραμματική ικανότητα ως υποκατηγορία της γλωσσικής ικανότητας, που αναφέρεται στη γνώση των δομών του γλωσσικού συστήματος, ο φυσικός ομιλητής χαρακτηρίζεται και από άλλες διαστάσεις της γλωσσικής

ικανότητας: την επικοινωνιακή ικανότητα (communicative competence) και την κειμενική ικανότητα (textual competence). Η πρώτη αναφέρεται τόσο στην επιλογή των κατάλληλων μορφοσυντακτικών και λεξιλογικών δομών για την πραγμάτωση συγκεκριμένων λειτουργιών και την εκπλήρωση των επικοινωνιακών προθέσεων, όσο και στην επιλογή των γλωσσικών τύπων και στοιχείων που αντιστοιχούν σε δεδομένη επικοινωνιακή περίσταση, στα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ακροατή, όπως και στο είδος λόγου που χρησιμοποιείται. Η δεύτερη αφορά στη δυνατότητα παραγωγής ενός κειμένου με συνοχή και συνεκτικότητα, κατάλληλη για το συγκεκριμένο κειμενικό είδος δομή και αποτελεσματικές γλωσσικές επιλογές (Hedge 2000). Η ανάπτυξη και των υπόλοιπων διαστάσεων της γλωσσικής ικανότητας συνδέεται με κοινωνικούς, πολιτισμικούς, καταστασιακούς, εκπαιδευτικούς και νοητικούς παράγοντες, αλλά και με την προσωπική προσπάθεια, τη μελέτη και την παρατηρητικότητα του ομιλητή, άρα σε κάποιο βαθμό δε χαρακτηρίζεται από αναγκαιότητα και πειθαρχία σε συγκεκριμένες δεσμεύσεις και καταστάσεις, αλλά συνιστά προϊόν ελεύθερης βούλησης και επιλογής.

2.2.4. Η γλωσσική πρόσληψη

Στην προηγούμενη ενότητα έγινε αναλυτικά λόγος για τη δημιουργικότητα στην παραγωγή λόγου ως επακόλουθο επικοινωνιακής ελευθερίας. Δημιουργικότητα, ωστόσο, δεν παρατηρείται μόνο στο επίπεδο της παραγωγής, αλλά και στο επίπεδο της πρόσληψης λόγου. Με άλλα λόγια, ως απόρροια της γλωσσικής ικανότητας και δημιουργικότητας, ο φυσικός ομιλητής κάθε γλώσσας είναι σε θέση αφενός να διακρίνει μεταξύ των γραμματικών και των αντιγραμματικών προτάσεων που παράγονται κατά την επικοινωνία και να προσδιορίζει το βαθμό και το είδος της αντιγραμματικότητας και αφετέρου να αντιλαμβάνεται ανάλογα με το γλωσσικό περιβάλλον την αμφισημία κάποιων προτάσεων ή τη νοηματική ταύτιση προτάσεων διαφορετικής μορφής: δηλαδή, οποιοσδήποτε ομιλητής της ελληνικής είναι σε θέση αντιληφθεί ότι η πρόταση *Πέτρος ο παρακολούθησε δεν μαθήματα* είναι πιο αντιγραμματική από την πρόταση *δεν ο Πέτρος παρακολούθησε μαθήματα*, όπως και ότι η αντιγραμματικότητα και των δύο αυτών προτάσεων προσδιορίζεται στο συντακτικό επίπεδο· επίσης, κάθε ομιλητής μπορεί να καταλάβει πότε η πρόταση *τα γράμματα της Μαρίας είναι μεγάλα* αναφέρεται στις επιστολές ή στο γραφικό χαρακτήρα της Μαρίας (Θεοφανοπούλου 2002).

Επιπρόσθετα, υφίσταται η ελευθερία στον κάθε φυσικό ομιλητή ξεχωριστά να αποφασίσει και να χαρακτηρίσει αποδεκτή ή μη αποδεκτή οποιαδήποτε γλωσσική εκφορά ανήκει στις περιπτώσεις γλωσσικής αδιαφάνειας (language fuzziness). Με τον όρο αυτό αναφερόμαστε σε περιπτώσεις όπου παρατηρείται ασυμφωνία μεταξύ των φυσικών ομιλητών σχετικά με την αποδεικτικότητα ή μη συγκεκριμένων εκφωνημάτων, όπως οι ακόλουθες: *της γυναίκας του αδελφού του παππού μου, του Χρήστου, η σκυλίτσα γέννησε χτες τρία πανέμορφα κουταβάκια, το κορίτσι που ο νεαρός που είδες να βγαίνει από ένα σπορ αμάξι κρατούσε από το χέρι είναι φίλη της αδελφής μου, γεια χαρά διευθυντάρα μου! Τι γίνεσαι ρε παιδί;* Η ρευστότητα στην αποδοχή των προτάσεων αυτών δεν οφείλεται σε παραβίαση κάποιων κανόνων ή περιορισμών, καθώς είναι βέβαιο ότι καμιά τους δεν είναι αντιγραμματική, αλλά σε δομικά τους χαρακτηριστικά (μακροσειλείς, πολυσύνθετες, ενδοπαρενθετικές, πολυποκειμενικές κλπ) ή σε πραγματολογικούς παράγοντες. Ένα από τα κριτήρια προσδιορισμού συγκεκριμένων εκφωνημάτων ως κατάλληλων ή μη είναι και η διαίσθηση του κάθε φυσικού ομιλητή, η οποία αποτελεί μέρος της γλωσσικής ικανότητάς του, στοιχείο που αποδεικνύει την ελευθερία που παρέχει ο επικοινωνιακός κώδικας στους ομιλητές τόσο σε επίπεδο παραγωγής, όσο και σε επίπεδο πρόσληψης.

Από τα παραπάνω προκύπτει, λοιπόν, ότι εκτός από την αντιγραμματικότητα, την αναντιστοιχία με το συγκεκριμένο περιεχόμενο ή καταστασιακότητα, την ασυμφωνία με τις

συνθήκες αληθείας της αντικειμενικής πραγματικότητας, όπως και την παραβίαση συγκεκριμένων γλωσσικών συμβάσεων, βασικό κριτήριο προσδιορισμού της αποδεκτότητας ενός εκφωνήματος είναι η διαίσθηση ή οι προσωπικές απόψεις του φυσικού ομιλητή (οι γλωσσικές του αντιλήψεις περί ορθότητας ή καταλληλότητας ενός στοιχείου ή δομής και το γλωσσικό του αίσθημα). Επομένως, όπως συμβαίνει και σε επίπεδο παραγωγής λόγου, το ίδιο ισχύει και σε επίπεδο πρόσληψης, κατανόησης ενός εκφωνήματος: ο φυσικός ομιλητής απολαύει σε σημαντικό βαθμό του δικαιώματος της ελεύθερης κρίσης ή χαρακτηρισμού ενός εκφωνήματος ως αποδεκτού ή μη.

2.3. Μεταγλωσσική λειτουργία του γλωσσικού οργάνου

2.3.1. Στάσεις απέναντι στη γλώσσα

Στις προηγούμενες ενότητες έγινε απόπειρα διερεύνησης της επικοινωνιακής ελευθερίας που υπάρχει στο φυσικό ομιλητή εξετάζοντας τη γλώσσα σε δύο επίπεδα: ως επικοινωνιακό όργανο και ως σύστημα αλληλεξαρτώμενων δομών και λειτουργιών. Ολοκληρώνουμε τη διερεύνηση εξετάζοντας τη μεταγλωσσική και μετεπικοινωνιακή διάσταση του γλωσσικού φαινομένου και συγκεκριμένα τις προκαταλήψεις, τα στερεότυπα και τις στάσεις των ομιλητών απέναντι σε συγκεκριμένες γλωσσικές χρήσεις, δομές ή τύπους.

Βασική διάσταση της γλώσσας όχι μόνο ως επικοινωνιακού οργάνου, αλλά και ως συστήματος παραγωγής σκέψεων και ιδεών από τα μέλη ενός έθνους είναι ότι αποτελεί ιστορικό μόρφωμα, συνδέεται με τις ιδεολογικές ζυμώσεις, τις κοινωνικές διεκδικήσεις και ανακατατάξεις, την πολιτιστική δημιουργία συγκεκριμένων περιόδων. Άρα, καίρια πτυχή του γλωσσικού φαινομένου δεν είναι αποκλειστικά η επικοινωνιακή του διάσταση, αλλά και η ιστορική του φύση. Ως ιστορικό φαινόμενο, η γλώσσα διακρίνεται πέρα από τις άλλες λειτουργίες της και για τον αξιακό της χαρακτήρα, τη συμβολική της διάσταση (Χριστίδης 2002). Συνέπεια αυτού του χαρακτήρα είναι η σύνδεση συγκεκριμένων γλωσσικών τύπων, στοιχείων και δομών πέρα από την περιγραφική τους σημασία και με κοινωνικοπροθετικές συνυποδηλώσεις, με ιστορικής προέλευσης γλωσσικές αξιολογήσεις, στάσεις, στερεότυπα, προκαταλήψεις (Αρχάκης & Κονδύλη 2004). Επιπρόσθετα, όχι μόνο μεμονωμένα στοιχεία, αλλά και είδη λόγου, γλωσσικές ποικιλίες, διάλεκτοι, ακόμα και γλώσσες παρουσιάζουν ανάλογες συνυποδηλώσεις και υφίστανται αξιολογήσεις ή προκαταλήψεις, οφειλόμενες σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες. Αποτέλεσμα των παραπάνω στοιχείων είναι πολλές φορές η αυθαίρετη σύνδεση της γλωσσικής χρήσης κάποιων ομιλητών με τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με τον Χριστίδη, η ιδιότητα της χωροχρονικής ανατοποθέτησης της γλώσσας ως συστήματος (την οποία αναπτύξαμε στην ενότητα 2.1.2), ο γενικευτικός και αφαιρετικός χαρακτήρας της γλώσσας, η οποία δε συνδέεται με συγκεκριμένα άμεσα και παρόντα ερεθίσματα ή εμπειρίες, αλλά εκφράζει μέσω κάθε ξεχωριστού γλωσσικού στοιχείου σύνολο ιδιοτήτων ή είδη εμπειριών, τις οποίες οι φορείς της γλώσσας έχουν βιώσει κατά την ιστορική τους πορεία, συνεπάγεται τη σύνδεση των γλωσσικών τύπων με κοινωνικοπροθετικές συνυποδηλώσεις.

Το γεγονός, λοιπόν, ότι στο πλαίσιο της ανάπτυξης και καλλιέργειας της επικοινωνιακής του ικανότητας, κάθε άτομο αποκτά και αναπτύσσει -με προσωπικά κριτήρια, συνειδητά ή ασυνείδητα χρησιμοποιούμενα- συγκεκριμένες στάσεις απέναντι στις χρησιμοποιούμενες γλωσσικές ποικιλίες, τύπους, γλωσσικές ομάδες, γλωσσικά μαθήματα, τις οποίες μπορεί να μεταβάλλει, να απαλείψει ή να ενισχύει, αποτελεί σε κάποιο βαθμό στοιχείο ελευθερίας, σχετιζόμενο με την ευρύτερη γλωσσική χρήση και συμπεριφορά (π.χ. πολλά άτομα επιδιώκουν τη διατήρηση της μητρικής τους γλώσσας στην επικοινωνία τους ως μέσο ενίσχυσης της εθνικής ή κοινοτικής τους ταυτότητας, ενώ άλλα επισπεύδουν τη γλωσσική τους μετακίνηση με στόχο την κοινωνική

επιδοκιμασία από φορείς της κυρίαρχης ποικιλίας και την ενσωμάτωσή τους στο σύνολο της ισχυρής κοινωνικής τάξης ή ομάδας). Όσο κι αν η διαμόρφωση στάσης ή προοικατάληψης για ορισμένη ποικιλία ή στοιχείο είναι κοινωνικά, πολιτικά, πολιτισμικά, εκπαιδευτικά εξαρτημένα, κάθε άτομο, όπως συμβαίνει σε κάθε ιδεολογική μορφή, είναι -σχετικά, πάντα- ελεύθερο να κάνει τις επιλογές του, οι οποίες, σε οποιοδήποτε θέμα και αν αφορούν, έχουν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό υποκειμενικό χαρακτήρα.

2.3.2. Κριτική γλωσσική επίγνωση

Όπως έχουμε προαναφέρει, η γλώσσα υπό τη μορφή γραπτών ή προφορικών κειμένων συνιστά το κύριο επικοινωνιακό μέσο, αλλά ταυτόχρονα συνιστά κοινωνική διαδικασία ως μέσο επιτέλεσης πράξεων και λειτουργιών. Επίσης, όπως είδαμε, μία τρίτη διάσταση θεώρησης του γλωσσικού φαινομένου είναι η αντιμετώπιση της γλώσσας ως κοινωνικής πρακτικής, ως φορέα ιδεολογίας και νοηματοδότησης των αξιών συγκεκριμένων κυρίαρχων ή μη θεσμών.

Ο φυσικός ομιλητής κάθε γλώσσας, ανάλογα με το επίπεδο κοινωνικού γραμματισμού στο οποίο βρίσκεται και την καλλιέργεια των αντίστοιχων πρακτικών λειτουργικού γραμματισμού που έχει επιτύχει, είναι σε θέση να παράγει, να κατανοεί και να διακινεί συγκεκριμένα κειμενικά είδη, να χειρίζεται τη γλώσσα με τον κατάλληλο τρόπο, ώστε να επιτυγχάνει τις προθέσεις του. Ταυτόχρονα, όμως, κάθε ομιλητής, ανάλογα με το μορφωτικό του επίπεδο, την ευαισθησία του και τις ανησυχίες του, την εξοικειωσή του με συγκεκριμένες πρακτικές γραμματισμού, μπορεί και πρέπει να αντιμετωπίζει κριτικά τους λόγους των κυρίαρχων θεσμών, να τους ελέγχει και, αν κρίνει απαραίτητο, να τους απορρίπτει (Baynham 2002).

Με άλλα λόγια, ο φυσικός ομιλητής της γλώσσας έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει κριτική γλωσσική επίγνωση: να έχει, δηλαδή, τη βούληση και τη δυνατότητα να αντιλαμβάνεται τις κρυφές σημασίες και τις ρητορικές παγίδες των κυρίαρχων και εξουσιαστικών μορφών λόγου (διαφημιστικός, πολιτικός, δημοσιογραφικός λόγος). Βασικό χαρακτηριστικό της επικοινωνιακής ελευθερίας του φυσικού ομιλητή είναι η δυνατότητά του όχι μόνο να αποκωδικοποιεί παθητικά τα μηνύματα που δέχεται, ώστε να προσλαμβάνει το περιγραφικό περιεχόμενό τους, αλλά και να τα αναλύει κριτικά, να αξιολογεί τις λεξιλογικές τους επιλογές, ώστε να μπορεί να διεισδύσει στις πραγματικές επικοινωνιακές προθέσεις των πομπών τους και να ερμηνεύσει κάθε μορφής γλωσσική χρήση και επιλογή ως προς τις επικοινωνιακές της προθέσεις, με άλλα λόγια να προβαίνει σε κριτική ανάλυση κάθε είδους λόγου (critical discourse analysis).

Επομένως, η ευχέρεια του φυσικού ομιλητή να αξιολογήσει και να ερμηνεύσει την επιλογή συγκεκριμένων γλωσσικών στοιχείων ή δομών σε δεδομένο περιβάλλον αντί για άλλους συνώνυμους τύπους συνιστά δείγμα επικοινωνιακής ελευθερίας σε προσληπτικό επίπεδο, εφόσον η αξιολόγηση, η επιδοκιμασία ή η αποδοκιμασία συνιστούν ενεργητικές νοητικές διαδικασίες (η ενεργητικότητα συνιστά αποδέσμευση, σε αντίθεση με την παθητικοποίηση). Έτσι, κάθε αναγνώστης ή ακροατής είναι ελεύθερος να κρίνει την καταλληλότητα ή την προθετικότητα της χρήσης παθητικοποιημένης ή ονοματικοποιημένης φράσης αντί ενεργητικής δομής, την επιλογή τεχνικών εξειδικευμένων αντί εκλαϊκευμένων όρων σε επιστημονικό ή διαφημιστικό κείμενο, τη χρησιμοποίηση πολλών περιγραφικών επιθέτων, τη θεματοποίηση συγκεκριμένων ονομάτων αντί για άλλα, την εμμονή σε λέξεις με έντονη βιωματική σημασία αντί για άλλες πιο ουδέτερες, ανάλογα με τον κειμενικό τύπο, το πομπό ή τον αποδέκτη, την επικοινωνιακή κατάσταση, προσλαμβάνοντας αποτελεσματικά και σε όλες του τις διαστάσεις το μεταδιδόμενο μήνυμα (Cook 2003).

2.4. Γλώσσα και σκέψη

Το θέμα της σύνδεσης της γλώσσας ως επικοινωνιακού οργάνου και σημειακού συστήματος με την ελευθερία σύλληψης, έκφρασης και ανταλλαγής ιδεών και συναισθημάτων συνδέεται στενά με το ζήτημα της σχέσης της γλώσσας με τη σκέψη. Ήδη, οι αρχαίοι Έλληνες είχαν αναπτύξει στα έργα τους την αντίληψη για την πολύ στενή σχέση μεταξύ γλώσσας και σκέψης. Στον *Θεαίτητο* του Πλάτωνα εκφράζεται η άποψη ότι η γλώσσα συνιστά εξωτερικευμένη σκέψη, ενώ η τελευταία αποτελεί εσωτερικευμένη γλώσσα (ας μη λησμονείται ότι στα αρχαία ελληνικά η ίδια λέξη, η λέξη *λόγος*, δήλωνε και τη γλώσσα και τη λογική σκέψη). Τις ίδιες απόψεις με τους αρχαίους μας προγόνους εξέφρασε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα και ο Saussure, ο οποίος παρομοίωσε τη γλώσσα και τη σκέψη με τις δύο πλευρές ενός φύλλου χαρτιού: όπως δεν υφίσταται φύλλο χαρτιού με μία μόνο πλευρά, έτσι δεν μπορεί να υφίσταται γλώσσα διαχωρισμένη από τη σκέψη ή σκέψη αποκλεισμένη από τη γλώσσα· μάλιστα, ο Saussure διατύπωσε την άποψη ότι, όπως είναι αδύνατο να σκίσει κάποιος τη μία πλευρά ενός φύλλου χαρτιού χωρίς να σκιστεί και η άλλη, έτσι, είναι αδύνατο να υποστεί κάποια βλάβη η γλώσσα χωρίς να πειραχθεί και η σκέψη ή το αντίστροφο (η αντίληψη αυτή του Saussure επαληθεύεται και από τα σύγχρονα επιστημονικά πορίσματα της νευρογλωσσολογίας που αναφέρονται στη σχέση γλώσσας και εγκεφάλου). Την ίδια αντίληψη περί στενής σχέσης της γλώσσας με τη σκέψη επαυξάνουν και άλλοι επιστήμονες, όχι μόνο από το χώρο της γλωσσολογίας, αλλά και από τους τομείς της φιλοσοφίας και της ψυχολογίας, όπως ο Vygotsky, ο οποίος θεωρεί ότι κάθε λέξη αντανάκλα την ανθρώπινη συνείδηση και ότι η σκέψη δεν εκφράζεται μέσω της γλώσσας απλώς, αλλά επιτελείται, λαμβάνει υπόσταση μέσω των λέξεων (Γσολάκης 1999, Μπαμπινιώτης 1998). Σύμφωνα με το μεγάλο Ρώσο παιδαγωγό και ψυχολόγο, όπως και άλλους επιστήμονες (Piaget), η νοητική δομή, υπόσταση και συμπεριφορά του ανθρώπου μεταβάλλεται ριζικά από τη στιγμή που αρχίζει να σκέπτεται γλωσσικά, με λέξεις και προτάσεις (θεωρείται ότι λεκτική - γλωσσική σκέψη εμφανίζεται και υποκαθιστά βαθμιαία την ενστικτώδη και την αισθητηριοπραξιακή κατά τη συμπλήρωση του δεύτερου έτους της ζωής του ανθρώπου)⁷.

Μέσω της γλώσσας, ο άνθρωπος μπορεί να αναφερθεί και να προσεγγίσει όλα τα πράγματα όχι μόνο εμπειρικά, αλλά και νοητικά, δια των αντίστοιχων γλωσσικών συμβόλων, είναι σε θέση να σχεδιάσει, να φανταστεί, να επινοήσει, να προγραμματίσει, να συστηματοποιήσει και να εμπλουτίσει τις γνώσεις του. Τα παραπάνω, βέβαια, δε σημαίνουν κατά την άποψη πολλών ερευνητών (μεταξύ των οποίων και ο Chomsky) ότι η γλωσσική μορφή σκέψης είναι αποκλειστική και ότι δεν υπάρχουν άλλες μορφές σκέψης μη γλωσσικές, αλλά ότι η γλώσσα συνιστά τον κύριο φορέα της ανθρώπινης σκέψης.

Επομένως, δεδομένης της στενής σύνδεσης γλώσσας και σκέψης, γλωσσική ελευθερία, ελευθερία επιλογών για τη διατύπωση του επιδιωκόμενου νοήματος, συνιστά ταυτόχρονα και ελευθερία σκέψης, σύλληψης και νοητικής επεξεργασίας των ιδεών, η οποία αποτελεί την ύψιστη κατάκτηση του ανθρώπου ειδολογικά νοούμενου και προϋπόθεση πνευματικής καλλιέργειας και κατανόησης των κοινωνικών, πολιτικών, πολιτισμικών αρχών και δεδομένων.

Όταν αναφερόμαστε στη σχέση μεταξύ γλώσσας και σκέψης, κάνουμε λόγο για τη μητρική γλώσσα και συγκεκριμένα για τη γλωσσική ποικιλία που ο φυσικός ομιλητής κατακτά αβίαστα στο πλαίσιο δεδομένης γλωσσικής κοινότητας και την οποία καλλιεργεί, αναπτύσσει και εμπλουτίζει με την πάροδο των ετών, με τη συνδρομή και της εκπαίδευσης. Αυτό το στοιχείο δεν αλλάζει σε περιπτώσεις κοινωνικής διγλωσσίας (diglossia), της κατάστασης εκείνης, όπου σε ορισμένη γλωσσική κοινότητα χρησιμοποιούνται δύο διακριτές, διαφορετικές ποικιλίες κοινής καταγωγής, λειτουργικά διαφοροποιημένες υπό την έννοια ότι χρησιμοποιούνται σε διαφορετικά γλωσσικά περιβάλλοντα και σε διαφορετικές επικοινωνιακές συνθήκες: η μία ποικιλία καλείται υψηλή ποικιλία (high variety), καθώς χρησιμοποιείται σε επίσημες περιστάσεις (π.χ. η καθαρεύουσα),

ενώ η άλλη ονομάζεται χαμηλή ποικιλία (low variety), δεδομένου ότι χρησιμοποιείται σε ανεπίσημα κοινωνικά και επικοινωνιακά περιβάλλοντα. Με άλλα λόγια, και στις περιπτώσεις αυτές, η χαμηλή ποικιλία είναι αυτή που στο πλαίσιο της γλωσσικής κοινότητας κατακτάται φυσικά και αβίαστα από τους φυσικούς ομιλητές (και, συνεπώς, διακρίνεται από τα χαρακτηριστικά ελευθερίας που διέπουν τη γλωσσική κατάκτηση, τα οποία περιγράψαμε παραπάνω) και αυτή συνιστά τον κύριο φορέα σκέψης των ατόμων αυτών, αφού χαρακτηρίζεται από τη δημιουργικότητα κάθε φυσικής γλώσσας. Αντίθετα, η υψηλή ποικιλία δεν κατακτάται φυσικά, αλλά μαθαίνεται στο σχολείο και χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό κωδικοποίησης, ρυθμιζόμενη τυπολογικά από γραμματικούς και ορθογραφικούς οδηγούς, λεξικά και άλλα μέσα υλοποίησης συγκεκριμένων μορφών γλωσσικής πολιτικής (για το λόγο αυτό η ποικιλία αυτή μένει σχετικά σταθερή και ανθίσταται στη διαδικασία της γλωσσικής αλλαγής, στοιχείο ελευθερίας που χαρακτηρίζει της ζωντανές γλώσσας). Συνεπώς, η υψηλή ποικιλία συνδεδεμένη με κύρος, κοινωνικό γόητρο και περιβεβλημένη με το μανδύα της ανώτερης γλωσσικής μορφής, λογικά σχηματισμένης, πληροί αποκλειστικά αυτή τα κριτήρια γλωσσικής και επικοινωνιακής ορθότητας, δεσμεύοντας τους φυσικούς ομιλητές να περιορίσουν τους γλωσσικούς πειραματισμούς και στιλιστικές δοκιμές που συνηθίζουν στη φυσική μορφή της γλώσσας τους, πολύ περισσότερο, που χρησιμοποιούμενη μόνο σε επίσημα περιβάλλοντα δε χαρακτηρίζεται από το βαθμό και την έκταση της υφολογικής και κοινωνικής ποικιλίας που διέπει τις ζωντανές γλώσσες (Wardhaugh 2006).

3. Αναγκαιότητα στη γλώσσα

Από όσα αναλύσαμε στις προηγούμενες ενότητες προκύπτει ότι η γλώσσα ως επικοινωνιακό όργανο και ως σημειακό σύστημα διέπεται σε μεγάλο βαθμό από ελευθερία τόσο σε επίπεδο χρήσης και πρόσληψης, όσο και σε επίπεδο κατάκτησης. Η ελευθερία αυτή σε καμία περίπτωση, όμως, δεν καθίσταται ασυδοσία, καθώς, αν συνέβαινε το τελευταίο, ο γλωσσικός κώδικας δε θα συνιστούσε μέσο επικοινωνίας, αλλά πηγή ασυνεννοησίας. Οι δεσμευτικοί παράγοντες στη γλώσσα είναι οι ακόλουθοι:

3.1. Το γλωσσικό σύστημα

Είδαμε στην ενότητα 2.2.1. ότι η γλώσσα ως λόγος (όχι ως ομιλία κατά τη σοσιολογική διάκριση) συνιστά σύστημα στοιχείων, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με συγκεκριμένες σχέσεις επιτελώντας λειτουργίες (αναφερθήκαμε παραπάνω στη στοιχειαιότητα και στη συστατικότητα ως βασικών χαρακτηριστικών του σημειακού γλωσσικού συστήματος). Άρα, τα συστατικά στοιχεία της γλώσσας δεν υφίστανται απομονωμένα και σύνδετα μεταξύ τους, αλλά αλληλεξαρτώνται μέσω συγκεκριμένων κανόνων, ώστε να μπορούν να επιτελούν τις λειτουργίες τους. Η γλώσσα χαρακτηρίζεται από παραγωγικότητα και δημιουργικότητα, στοιχεία που απελευθερώνουν επικοινωνιακά το φυσικό ομιλητή, αλλά τα δύο αυτά κύρια γλωσσικά χαρακτηριστικά αποκτούν υπόσταση και λειτουργούν, ακριβώς επειδή η γλώσσα ως ετερογενές και σύνθετο σύστημα διέπεται από κανόνες. Τονίσαμε εμφατικά στις προηγούμενες ενότητες ότι η γλώσσα ως μορφή αποτελείται από πεπερασμένο αριθμό στοιχείων έκφρασης και περιεχομένου, τα οποία αποτελούν προϊόντα επιλογής από το μεγάλο αριθμό ήχων και εννοιών που συνιστούν τη γλωσσική ύλη. Η γλωσσική δημιουργικότητα ορίζεται ως δυνατότητα άπειρης χρήσης πεπερασμένων στοιχείων. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η ελευθερία που παρέχει το γλωσσικό σύστημα στους χρήστες της δεν είναι απεριόριστη, αλλά υπόκειται σε κανόνες και συγκεκριμένους περιορισμούς (Lyons 1995). Στο συγκεκριμένο της ελεύθερης ατομικής έκφρασης, δημιουργίας λόγου, παραγωγής

λέξεων και προτάσεων και αδέσμευτης κριτικής προσπέλασης του λόγου των άλλων με την αναγκαιότητα που προκύπτει ως αποτέλεσμα της χρήσης της γλώσσας ως μέσου επικοινωνίας των μελών μιας συγκεκριμένης κοινότητας, της κοινωνικής, υπερατομικής πλευράς της γλώσσας με τους περιορισμούς που αυτή συνεπάγεται συνίσταται, σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη, η αντινομία της γλώσσας ως σχέση διαλεκτική και καθοριστική της ανθρώπινης υπόστασης (Μπαμπινιώτης 1994).

Στην πραγματικότητα, ο κοινωνικός χαρακτήρας της γλώσσας ως λόγου, η βασική της λειτουργία ως μέσου επικοινωνίας μεταξύ των μελών μιας γλωσσικής κοινότητας είναι το στοιχείο που επιβάλλει την ύπαρξη και λειτουργία των κοινών κανόνων συνδυασμού των γλωσσικών στοιχείων σε εκφωνήματα, τα οποία συνιστούν τα μηνύματα. Ανυπαρξία κανόνων θα σήμαινε τυχαιότητα στην παράθεση και τη σύνδεση φωνημάτων, μορφημάτων λέξεων, άρα μη επικοινωνία. Στην ουσία, η λέξη «κανόνας» σημαίνει τη γενίκευση των κανονικότητων (φωνολογικών, μορφολογικών, συντακτικών, σημασιολογικών) που παρατηρούνται στη συμπεριφορά των ομιλητών συγκεκριμένης γλώσσας (Θεοφανοπούλου 2002). Πρέπει να τονιστεί ότι ο κανόνας (καθολικός ή συνδεδεμένος με συγκεκριμένο γλωσσικό σύστημα) αποτελεί τμήμα της γλωσσικής ικανότητας του φυσικού ομιλητή, άρα δεν αναφέρεται στα συγκεκριμένα εμπειρικά γλωσσικά δεδομένα, αλλά προϋπάρχει του φυσικού ομιλητή και προκαθορίζει το σχηματισμό των λέξεων και προτάσεων του συγκεκριμένου γλωσσικού συστήματος: κάθε ομιλητής κατακτά ένα προκατασκευασμένο σύστημα τύπων και αρχών, το οποίο χρησιμοποιεί στην επικοινωνία του, στοιχείο που περιορίζει την επικοινωνιακή ελευθερία του (Λασκαράτου 1999).

Ο κοινωνικός χαρακτήρας της γλώσσας συνδέεται και με ένα άλλο χαρακτηριστικό της που προαναφέραμε στην ενότητα 2.2.1. και είναι ο συμβατικός της χαρακτήρας, το γεγονός ότι η οργάνωση σε σύστημα των στοιχείων έκφρασης με τα στοιχεία περιεχομένου υπακούει σε συγκεκριμένες συμβάσεις, συμφωνίες και παραδοχές μεταξύ των μελών μιας γλωσσικής κοινότητας. Μπορεί η συμβατικότητα της γλώσσας ως σημειακού συστήματος να συνιστά στοιχείο ελευθερίας, καθώς δεν υφίσταται αιτιώδης σχέση μεταξύ σημαίνοντος και σημαινομένου, ανεξάρτητη από το φυσικό ομιλητή, αλλά, επιπρόσθετα, δεν υπάρχει ασυδοσία και αυθαιρεσία στον κάθε ομιλητή να δηλώνει κάθε έννοια, όπως αυτός επιθυμεί, ανεξαρτήτως των γλωσσικών αρχών (Poole 1999).

3.2. Γλωσσικά καθολικά

Ένα δεύτερο στοιχείο περιορισμού στη γλώσσα είναι τα έμφυτα και καθολικά στοιχεία της δομής της, τα οποία προαναφέραμε στην ενότητα 2.2.2. Όπως κάθε ομιλητής δεν είναι ελεύθερος να διαμορφώσει τη γλώσσα της επικοινωνίας με τους συνανθρώπους του, όπως αυτός επιθυμεί, έτσι και κάθε γλωσσική κοινότητα δεν μπορεί να διαμορφώσει τη γλώσσα της σύμφωνα με τις πεποιθήσεις και αντιλήψεις των μελών της.

Κάθε άτομο είναι προικισμένο με έναν έμφυτο μηχανισμό γενικών και αφηρημένων αρχών, οι οποίες συνιστούν το γλωσσικό του γονότυπο και με βάση τα γλωσσικά εμπειρικά δεδομένα συγκροτούν τη γραμματική του κάθε ατόμου. Σύμφωνα με τον Chomsky, οι πολύπλοκες και ποικιλόμορφες διαφορές μεταξύ των γλωσσών, οι οποίες θα μπορούσαν να οφείλονται σε συνειδητές ή ασύνειδες επιλογές των ομιλητών της κάθε γλώσσας, άρα θα συνιστούσαν στοιχείο ελευθερίας, είναι επιφανειακό φαινόμενο. Στην πραγματικότητα, κατά το μεγάλο Αμερικανό γλωσσολόγο, οι γλώσσες μεταξύ τους είναι «σχεδόν ταυτόσημες», έχουν παρόμοια δομή (Chomsky 2003). Αυτό συμβαίνει, λόγω των έμφυτων γενικών και ιδεατών καθολικών αρχών και του πεπερασμένου αριθμού -δυσάριθμης υψής- παραμέτρων (έτσι εξηγείται και η καθολική ομοιομορφία της πορείας της γλωσσικής κατάκτησης από τα παιδιά).

Η συγκρότηση, ωστόσο, της γραμματικής κάθε ομιλητή βάσει παραδεδομένων ενδιάθετων καθολικών συνιστά στοιχείο αναγκαιότητας στη γλώσσα και περιορισμού της γλωσσικής ελευθερίας των ατόμων. Το γεγονός ότι οι γενικές αρχές της καθολικής γραμματικής (Universal Grammar) δεν είναι εξαρτημένες από συγκεκριμένη γλώσσα, αποδεικνύεται από ένα βασικό χαρακτηριστικό του γλωσσικού φαινομένου, αυτό της πολιτισμικής μεταβίβασης (cultural transmission): σε αντίθεση με τα φυσικά χαρακτηριστικά, κάθε άτομο δεν κατακτά και χρησιμοποιεί τη γλώσσα των γονέων του, αλλά το γλωσσικό κώδικα, στον οποίο έλαβε τα πρώτα του ακούσματα, που συνιστούσαν τα πρώτα εμπειρικά γλωσσικά δεδομένα που ενεργοποίησαν τις καθολικές αρχές. Πρέπει, επίσης, να τονιστεί ότι κατά τον Chomsky και πολλές θεμελιώδεις γενικές έννοιες, οι οποίες οργανώνονται σε κάθε γλώσσα σε σημασίες και συγκροτούν το λεξικό του κάθε ομιλητή, είναι βιολογικά προκαθορισμένες και μεταδιδόμενες, πράγμα που σημαίνει ότι και στο λεξιλογικό εξοπλισμό κάθε ομιλητή το ποσοστό της αναγκαιότητας είναι αυξημένο.

Επίσης, σύμφωνα με τους Chomsky και Lightfoot, ακόμα και η ποικιλία, αυτό το κύριο χαρακτηριστικό του γλωσσικού φαινομένου, δεν υφίσταται στο πλαίσιο της βιολογικά προσδιορισμένης γενετικής γραμματικής. Αντίθετα, εφαρμόζεται ο καθολικός περιορισμός γλωσσικής οικονομίας, βάσει του οποίου αποκλείονται οι λεξιλογικές ή οι δομικές ποικιλίες (ο περιορισμός αυτός καλείται blocking effect). Εξάιρεση αποτελούν οι γλωσσικές διτυπίες, όπου ο κάθε τύπος αποκτά διαφορετική υφολογική, διαλεκτική ή άλλη σημασιολογική συνυποδήλωση, η οποία, όταν χαθεί, η ποικιλία παύει να υφίσταται. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Lightfoot και αντίθετα από τον Labov, οι ποικιλίες ερμηνεύονται ως στοιχείο ύπαρξης και λειτουργίας περισσότερων της μιας γραμματικών σε κάθε ομιλητή (coexisting grammars) στο πλαίσιο μιας εσωτερικευμένης διγλωσσίας (internalized diglossia).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο κάθε ομιλητής πέρα από τη σύμφυτη με τη γλώσσα ελευθερία, είναι υποχρεωμένος να πειθαρχήσει -συνειδητά ή ασυνείδητα- σε κανόνες και περιορισμούς που προκύπτουν από την ίδια τη φύση της γλώσσας ως συστήματος και ως κοινωνικού, υπερατομικού κώδικα (Λασκαράτου 1999). Αυτό, όμως, σημαίνει ότι, σύμφωνα με όσα εκθέσαμε στην ενότητα 2.4., οι γλωσσικοί περιορισμοί στο πλαίσιο της λεκτικής - γλωσσικής σκέψης συνιστούν και αντίστοιχους νοητικούς περιορισμούς (Βρατσάλης 2005). Δεδομένης της γλώσσας ως ταξινόμησης αρχής και λεκτικής οργάνωσης του κόσμου από κάθε λαό, οι γλωσσικοί περιορισμοί αντιστοιχούν σε φιλτραρισμένη προσπέλαση της ίδιας της πραγματικότητας από τον άνθρωπο (βέβαια, αυτός ο γλωσσικός ντετερμινισμός δεν ισχύει στην ακραία μορφή στην οποία τον περιέγραψαν οι Whorf και Sapir, διότι τότε δε θα υπήρχε όχι μόνο η γλωσσική δημιουργικότητα, όπως εκφράζεται στους νεολογισμούς και τις αποικλίσεις, αλλά ούτε το φαινόμενο της γλωσσικής και κυρίως τη σημασιολογική αλλαγής). Ακόμη και οι άλλες μορφές σκέψης, οι μη γλωσσικές, περιορίζονται και συρρικνώνονται, όταν πρέπει να εκφραστούν γλωσσικά (Yule 2004).

3.3. Ψυχολογικές και κοινωνιογλωσσικές επικοινωνιακές αναστολές

Εκτός από τους παραπάνω υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που περιορίζουν την επικοινωνιακή ελευθερία, οι οποίοι πηγάζουν από τη βασική λειτουργία της γλώσσας ως επικοινωνιακού οργάνου, το οποίο χρησιμοποιείται από συγκεκριμένους φορείς στο πλαίσιο μιας γλωσσικής κοινότητας. Οι παράγοντες αυτοί συνοψίζονται στους ακόλουθους:

- Στην ενότητα 2.1.1. αναλύσαμε τη σημασία της γλωσσικής ποικιλότητας ως μέσου εμπέδωσης της γλωσσικής ελευθερίας, καθώς εξοπλίζει τον ομιλητή με πληθώρα επιλογών. Ωστόσο, όπως αναφέραμε, κάθε λεκτική, μορφολογική ή συντακτική μορφή συνδέεται με συγκεκριμένα κειμενικά είδη και με συγκεκριμένες κοινωνιογλωσσικές και

υφολογικές συνυποδηλώσεις. Αυτό σημαίνει ότι ο βαθμός της ελευθερίας και η δημιουργικότητα του ομιλητή περιορίζεται, καθώς κάθε επιλογή εξαρτάται από την επικοινωνιακή περίσταση (ανεπίσημη ή επίσημη), τον παραγόμενο κειμενικό τύπο (διαφημιστικό, δημοσιογραφικό, διοικητικό, πολιτικό κείμενο, προσωπικές σημειώσεις ή ημερολόγιο, κατάλογος εμπορικού καταστήματος, ανακοίνωση, πίνακας δρομολογίων κλπ), από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ακροατή (οικειότητα, επίπεδο μόρφωσης, ηλικία, κοινωνική τάξη, σχέση του με το θέμα της επικοινωνίας κλπ) και από το σκοπό της επικοινωνίας (η προθετικότητα του πομπού καθορίζει και τις στρατηγικές της παραγωγής κειμένου, όπως η άμεση ή υπαινικτική δήλωση των νοημάτων, ο βαθμός της ευγένειας ή της τυπικότητας). Με άλλα λόγια κατά την επιλογή της κατάλληλης γλωσσικής ποικιλίας υφέρεται ένας διαδραστικός ντετερμινισμός (interactional determinism) οφειλόμενος στην καταστασιακότητα της επικοινωνίας και στα χαρακτηριστικά των δεκτών (Radford et al 1999, Βρατσάλης 2005).

- Η εφαρμογή συγκεκριμένης γλωσσικής πολιτικής είτε πρόκειται για γλωσσικό προγραμματισμό (status planning) είτε για δομικό (corpus planning) αποτελεί εξωτερική παρέμβαση στη γλώσσα, η οποία, όπως κάθε μορφή παρέμβασης συνιστά στοιχείο περιοριστικό της επικοινωνιακής ελευθερίας (Spolsky 1998, Wardhaugh 2006). Μέσω της γλωσσικής πολιτικής καθορίζεται η πρότυπη γλωσσική μορφή συγκεκριμένης κοινότητας, η οποία επιβάλλεται ως επίσημο όργανο της διοίκησης, της δημοσιογραφίας και της εκπαίδευσης, κωδικοποιείται και καλλιεργείται μέσω του σχολείου (Σπανός 2007). Αποτέλεσμα είναι η συγκεκριμένη γλωσσική μορφή να καθορίζει ρυθμιστικά τα κριτήρια της γλωσσικής ορθότητας και, επομένως, να αποτελεί περιοριστικό επικοινωνιακό στοιχείο για πολλούς φυσικούς ομιλητές. Δηλαδή, λόγω των συγκεκριμένων αποφάσεων και εφαρμογών του γλωσσικού σχεδιασμού, η γλωσσική γνώση συνιστά κριτήριο κοινωνικής και επαγγελματικής ανέλιξης, πρόσβασης στην εξουσία και στην πολιτιστική ζωή, όπως και μέσο κοινωνικής διάκρισης για το λόγο αυτό δημιουργεί επικοινωνιακές αναστολές ιδίως σε διαλεκτόφωνα ή χαμηλής μόρφωσης άτομα. Οι γλωσσικές στάσεις, στερεότυπα και προκαταλήψεις, που αναφέραμε στην ενότητα 2.3.1. είναι αποτέλεσμα της εφαρμοζόμενης γλωσσικής πολιτικής και των αντιλήψεων που αυτή καθιερώνει.
- Στη σύγχρονη κοινωνία της πληροφορίας και της πληροφορικής, όπου παράγονται και μεταδίδονται γραπτά, προφορικά ή ηλεκτρονικά μεγάλες ποσότητες πληροφοριών, μέσω κάθε είδους κειμενικού τύπου (πολιτικού, δημοσιογραφικού, διαφημιστικού, επιστολής, ηλεκτρονικού μηνύματος, υπομνήματος κλπ) και κάθε μορφής κειμενικού γένους (περιγραφή, αφήγηση, επιχειρηματολογία), λόγω της έλλειψης χρόνου των ατόμων εξαιτίας των εργασιακών δεδομένων, των πολυσύνθετων κοινωνικών ρόλων του κάθε ανθρώπου και των αυξανόμενων αναγκών, η γλωσσική επικοινωνία έχει υποβαθμιστεί τόσο σε παραγωγικό, όσο και σε προσληπτικό επίπεδο. Το άγχος της γρήγορης παραγωγής λόγου, οδηγεί σε προχειρότητα, παραμέληση της ποιότητας της γλωσσικής επικοινωνίας προς όφελος της μετάδοσης μόνο των βασικών πληροφοριών, άρα σε κακή χρήση της γλώσσας ή ανεπεξέργαστη πρόσληψη των μηνυμάτων. Αυτά τα στοιχεία υπονομεύουν την ελεύθερη επικοινωνία και τον αδέσμευτο συλλογισμό: το πρόβλημα της ξύλινης, ανεπεξέργαστης και προβλέψιμης γλώσσας της γραφειοκρατικής διοίκησης και της πολιτικής, της συνθηματικής διαφημιστικής γλώσσας, της ολοένα αυξανόμενης μετάδοσης πληροφοριών μέσω συντομογραφιών και ακρωνυμίων έχει απασχολήσει διεθνώς πνευματικούς και επιστημονικούς φορείς για τους κινδύνους που συνεπάγεται στην ποιότητα της επικοινωνίας: οι παραπάνω μορφές γλωσσικής παραγωγής στενεύουν

την ελευθερία σύλληψης και έκφρασης ιδεών, συρρικνώνοντας την παραγωγή λόγου σε τυποποιημένες εκφράσεις, ενώ συσκοτίζουν και την κατανόηση τόσο των λεγομένων, όσο και των επικοινωνιακών προθέσεων του πομπού, καταργώντας τα επικοινωνιακά αξιώματα της ποιότητας, της ποσότητας, του τρόπου και της συνάφειας, τα οποία αναφέρονται στην αλήθεια, την ακρίβεια, την πληροφορητικότητα και τη σαφήνεια των λεγομένων (ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Ritzer κάνει λόγο για *McDonaldisation of Communication*). Επιπρόσθετα, διεθνώς γίνεται λόγος για την ανάγκη εκφραστικής υγιεινής (*verbal hygiene*), η οποία αναφέρεται στις σκόπιμες αμφισβησίες και τον υπαινικτικό λόγο της πολιτικής, της δημοσιογραφίας και της διαφήμισης, στοιχεία που λειτουργούν ως μηχανισμοί χειραγώγησης και εξαπάτησης του κοινού, υπονομεύοντας την ελεύθερη, ειλικρινή και ουσιαστική επικοινωνία (Littlejohn 1998). Επίσης, ο λόγος του μίσους (*hate speech*), δηλαδή ο σεξιστικός και ρατσιστικός λόγος θεωρείται ότι παραβιάζει τους όρους γλωσσικής υγιεινής, ότι συνιστά γλωσσική κατάχρηση, καθώς όχι μόνο λειτουργεί προσβλητικά, υποτιμητικά και απαξιωτικά σε βάρος συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, αλλά οι καθιερωμένες σημασιολογικές συνυποδηλώσεις που συνοδεύουν χαρακτηριστικές λέξεις οι οποίες ανήκουν στο λόγο του μίσους, δημιουργούν μία στρεβλή εικόνα για τις συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, άρα βάσει όσων αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα για τη σχέση γλώσσας και σκέψης, συμβάλλουν σε διαστρεβλωμένη σύλληψη και αντιμετώπιση συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων (η λέξη *γυναίκα* έχει προσλάβει αρνητικές συνυποδηλώσεις, όπως ερωμένη ή υπηρέτρια, ανάλογα υποτιμητικές σημασιολογικές αποχρώσεις έχουν συνδεθεί με τις λέξεις *Αλβανός*, *Φιλιππινέζος*, *Πόντιος*, *μαύρος*). Το ίδιο περιοριστική είναι και η χρήση συνθηματικών γλωσσών ή αντιγλωσσών, αλλά και η κατάχρηση ειδικού λεξιλογίου σε επικοινωνιακές περιστάσεις με μη ειδικούς ακροατές (Σετάρτος 2003).

- Το γεγονός ότι υπάρχουν έννοιες, οι οποίες δεν έχουν λεξικοποιηθεί (δεν εκφράζονται μονολεκτικά) σε συγκεκριμένες γλώσσες συνιστά στοιχείο περιορισμού της ελευθερίας έκφρασης και σκέψης (π.χ. δεν υπάρχουν λέξεις για όλες τις χρωματικές αποχρώσεις, τις γεύσεις και τις οσμές, αλλά και για συγκεκριμένα πρόσωπα, λειτουργίες, αντικείμενα και καταστάσεις όπως προσφώνηση για τον ανύπαντρο άντρα κατά το *δεσποινίς* στις δυτικές γλώσσες, λέξη αντίστοιχη του *προχτές* ή του *μεθαύριο* στα αγγλικά, λέξεις για ξεριζωμένα δέντρα, κομμάτια ύλης, ταλαιπωρημένα αντικείμενα κλπ).
- Επίσης, στην ενότητα 2.3.1. έγινε λόγος για την ιστορικότητα της φύσης της γλώσσας. Το γεγονός ότι η γλώσσα ως επικοινωνιακό όργανο λαμβάνει υπόσταση σε συγκεκριμένο επικοινωνιακό, κοινωνικό, πολιτιστικό και ιστορικό περιβάλλον, το οποίο έχει τα δικά του χαρακτηριστικά και εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου, αποτελεί στοιχείο πίεσης επί του γλωσσικού συστήματος. Η πίεση αυτή λαμβάνει τις ακόλουθες μορφές:
 - i τα νέα υλικοτεχνικά και πολιτισμικά δεδομένα μιας γλωσσικής κοινότητας, τα πρωτοεμφανιζόμενα δημιουργήματα, οι καινούργιες αντιλήψεις, αξίες, σχέσεις, βιοθεωρίες, νοοτροπίες, καταστάσεις δημιουργούν νέες εκφραστικές ανάγκες, άρα αποτελούν αφορμή άσκησης πίεσεων στη γλώσσα για λεξιλογική ανανέωση μέσω νεολογισμών ή δανεισμού (εξωτερικού ή εσωτερικού) ή νέων τρόπων έκφρασης και διατύπωσης των ιδεών (ακόμη και η γλωσσική πολιτική, που προαναφέραμε, αποτελεί συνέπεια των κοινωνικών, ιδεολογικών, οικονομικών και πολιτικών μεταβολών μιας γλωσσικής κοινότητας και αλυσιδωτά προκαλεί αντίστοιχες στάσεις και προκαταλήψεις).
 - ii λόγω γενικών και ίσως καθολικών βιολογικών και ψυχολογικών αρχών (π.χ. αρθρωτική ευκολία, οικονομική και συμμετρική δήλωση, κανονικότητα) τα γλωσσικά συστήματα

δέχονται πιέσεις μεταβολής προς συγκεκριμένη κατεύθυνση (πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί ότι οι απόψεις για τις γενικές αυτές αρχές είναι αντικρουόμενες)

- iii πιέσεις στη γλώσσα ασκούνται και για ενδοσυστηματικούς λόγους, καθώς αλλαγή σε συγκεκριμένες δομές της γλώσσας δημιουργεί προϋποθέσεις για αντίστοιχες μεταβολές σε άλλα υποσυστήματα.
- Τέλος, η βιολογική και η ψυχολογική κατάσταση συγκεκριμένων ατόμων που τους στερεί τη δυνατότητα ομιλίας ή επικοινωνίας λόγω εγκεφαλικών, ακουστικών ή αρθρωτικών παθήσεων είναι ευνόητο ότι συνιστούν στοιχείο επικοινωνιακού περιορισμού. Το ίδιο συμβαίνει και για συγκεκριμένους κοινωνικούς λόγους, όπως η έλλειψη μόρφωσης και γλωσσικής καλλιέργειας από κάποιο άτομο, η οποία συνιστά στοιχείο περιορισμένης επικοινωνιακής ικανότητας, καθώς ο συγκεκριμένος ομιλητής δεν έχει την ευχέρεια των κατάλληλων γλωσσικών επιλογών σε όλα τα κοινωνικά και υφολογικά επίπεδα λόγου (το πρόβλημα είναι οξυμμένο στους διαλεκτόφωνους ομιλητές, οι οποίοι καλούνται να μιλήσουν στην πρότυπη γλώσσα, ενώ όσα προαναφέρθηκαν για τη γλωσσική δημιουργικότητα ισχύουν για τη μητροδίδακτη διάλεκτό τους).

4. Αντί επιλόγου: ο ρόλος της γλωσσική εκπαίδευσης

Στις προηγούμενες ενότητες έγινες απόπειρα να καταδειχθεί ότι το γλωσσικό σύστημα χαρακτηρίζεται από μία αντινομία. Αφενός αποτελεί προϊόν προσωπικής κατάκτησης κάθε ατόμου μέσω -συνείδων κατά κανόνα- επιλογών και ενεργοποίησης του ενδιάθετου μηχανισμού γλωσσικής απόκτησης στο πλαίσιο δεδομένης κοινότητας, ενώ, επιπλέον, επιδέχεται μεταβολές και επεμβάσεις· ευνοεί, επιπρόσθετα, την ατομική δημιουργικότητα προσφέροντας στους ομιλητές τη δυνατότητα επιλογών, ώστε να επιτύχουν αποτελεσματικά τις επικοινωνιακές προθέσεις τους, αλλά και να αξιολογήσουν τις αντίστοιχες επιλογές των άλλων ομιλητών. Αφετέρου ως προϊόν έμφυτων χαρακτηριστικών, κοινωνικών συμβάσεων και σχεδιασμών, ιστορικών διεργασιών είναι αποτέλεσμα αναγκαιότητας υπό μορφή πειθαρχίας σε συγκεκριμένες αρχές και αποδοχής προκατασχευασμένων σχημάτων.

Ο ρόλος, λοιπόν, της γλωσσικής εκπαίδευσης είναι σύνθετος, καθώς αυτή οφείλει εκμεταλλεόμενη τα χαρακτηριστικά του γλωσσικού κώδικα να απελευθερώσει επικοινωνιακά τους ομιλητές, αλλά και να ενισχύσει την επικοινωνιακή τους ικανότητα εξοπλίζοντάς τους με τις απαραίτητες προϋποθέσεις ενσυνείδητης γλωσσικής πειθαρχίας. Ως εκ τούτου, η γλωσσική εκπαίδευση είναι αναγκαία:

- Να καλλιεργήσει τις επικοινωνιακές δεξιότητες των μαθητών μέσω καλλιέργειας της συστημικής ικανότητάς τους (systemic competence), φέρνοντάς τους σε επαφή με το πλήθος των δυνατών γλωσσικών επιλογών από όλα τα γλωσσικά επίπεδα και εξασκώντάς τους στην αποτελεσματική χρήση τους και τη δηλωτική εκμετάλλευσή τους· αυτός ο στόχος εμπεδώνει την επικοινωνιακή ελευθερία του ομιλητή, συνοδευόμενος και από διδασκαλία του καλλιεργημένου λεξιλογικού κώδικα (elaborated code), η οποία οδηγεί στον εμπλουτισμό του λεξιλογίου. Έτσι, η γνώση των μορφοσυντακτικών δομών, των επικοινωνιακών λειτουργιών τους και του επεξεργασμένου λεξιλογίου (δηλαδή η ανάπτυξη γλωσσικής ικανότητας) παρέχει στους μαθητές τη δυνατότητα επίτευξης ακριβολογίας, εμφραστικότητας, σαφήνειας, πειστικότητας, δημιουργικής χρήσης της γλώσσας, άρα ποιοτικής επικοινωνίας μέσω του περιορισμού των γλωσσικών δεσμεύσεων.
- Με δεδομένο ότι η γλωσσική ικανότητα (linguistic competence) ενισχύει τους μαθητές στην αποτελεσματική αξιοποίηση της γλωσσικής ελευθερίας, το σχολείο καλείται να τους καλλιεργήσει. Επιπλέον, και το αίσθημα της συνειδητοποιημένης πειθαρχίας στις

γλωσσικές αναγκαιότητες. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της ανάπτυξης της πραγματολογικής τους ικανότητας (pragmatic competence), που σημαίνει ότι μπορούν να προσαρμόζονται στις επιλογές τους στα χαρακτηριστικά του αποδέκτη και στα δεδομένα της επικοινωνιακής περίπτωσης, τηρώντας του κοινωνιογλωσσικούς κανόνες ευγένειας και εκφραστικής καταλληλότητας (sociolinguistic competence). Επίσης, η καλλιέργεια της προσλεκτικής ικανότητας (illocutionary competence) εξασφαλίζει την αποτελεσματική χρήση της γλώσσας υπό την έννοια ότι οι γλωσσικές επιλογές του ομιλητή υπηρετούν τις προθέσεις του και τις επικοινωνιακές του στρατηγικές: παράλληλα, στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνίας της πληροφορίας απαραίτητη είναι η επίτευξη της κειμενικής ικανότητας των μαθητών (discourse competence), ώστε να παράγουν λόγο ανάλογα με τις συμβάσεις της συγκεκριμένης επικοινωνιακής κατάστασης, να συνθέτουν κείμενα με συνοχή, συνεκτικότητα και την κατάλληλη ανάλογα με τον κειμενικό τύπο δομή και να ερμηνεύουν επιτυχώς τον προσλαμβανόμενο λόγο, ανάλογα με το συγκεκριμένο πλαίσιο και τις προθέσεις του πομπού.

- Τέλος, ενώ μέσω των παραπάνω δεξιοτήτων εξασκούνται οι μαθητές στις πρακτικές κοινωνικού γραμματισμού, στη σημερινή κοινωνία, όπου η ανάγκη για ενεργούς πολίτες είναι πιεστική και καθορίζει το στοχοθετικό πλαίσιο του σύγχρονου σχολείου, απαιτείται και η καλλιέργεια του κριτικού γραμματισμού των μαθητών, μέσω της ανάπτυξης κριτικής γλωσσικής επίγνωσης: έτσι, μέσω της κριτικής προσπέλασης του παραγόμενου λόγου αποκωδικοποιούν αποτελεσματικά τις γλωσσικές επιλογές του πομπού, αναγνωρίζοντας τις προθέσεις του (και την αποπροσανατολιστική του τακτική προκειμένου για τον εξουσιαστικό λόγο) και διερμηνεύοντας τις ιδεολογικές συνυποδηλώσεις κάθε είδους γλωσσικής χρήσης.

Μέσω των παραπάνω διαδικασιών, το σχολείο προσαρμόζει το παιδαγωγικό υλικό και τις διδακτικές μεθόδους στις πραγματικές ανάγκες των μαθητών ως μελών ενός εξελισσόμενου κοινωνικού συνόλου και όχι αποκλειστικά ως υποψηφίων φοιτητών, ενώ ταυτόχρονα συμβάλλει στην κατάρτιση μιας θεμελιώδους για τον άνθρωπο αξίας, της ποιοτικής και ειλικρινούς επικοινωνίας.

¹ Βλ. και το σχετικό με τα γλωσσικά εμπόδια διάλογο μεταξύ Κ. Βρατσάλη και F. Κρον στα προηγούμενα τεύχη του περιοδικού.

² Για τις αποκλίσεις και τη λειτουργία τους στο λογοτεχνικό και στο διαφημιστικό λόγο μπορεί ο ενδιαφερόμενος να αναζητήσει αναλυτικές πληροφορίες στα βιβλία: α) Μπαμπινιώτης, Γ. (1991). Γλωσσολογία και Λογοτεχνία. Αθήνα και β) Κουτσουλέλου - Μίχου, Μ. (2001). Η Γλώσσα της Διαφήμισης. Αθήνα: Gutenberg.

³ Ο εμπρόθετος χαρακτήρας της επικοινωνιακής λειτουργίας δεν είναι αποκλειστικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης γλώσσας, αλλά και των επικοινωνιακών συστημάτων άλλων έμφυτων όντων.

⁴ Σύμφωνα με τις σύγχρονες πραγματολογικές θεωρίες, η γλώσσα αποτελεί μέσο επιτέλεσης πράξεων (διαπιστωτικών, βεβαιωτικών, κατευθυντικών, διακηρυκτικών, εκφραστικών, δεσμευτικών).

⁵ Επειδή η ύπαρξη της καθολικής γραμματικής δεν είναι δυνατό να ερμηνεύσει τη μεγάλη δομική ποικιλία των γλωσσικών συστημάτων, σύμφωνα με τη θεωρία της γενετικής σύνταξης του Chomsky, ορισμένες από τις γενικές και αφηρημένες αρχές της καθολικής γραμματικής (π.χ. δυνατότητα παράλειψης του υποκειμένου, θέση του συμπληρώματος φραστικής δομής σε σχέση με την κεφαλή κλπ) εμφανίζουν δυαδικού τύπου ποικιλίες, από τις οποίες οι φυσικοί ομιλητές επιλέγουν την κατάλληλη για τη γλώσσα τους βάσει των γλωσσικών δεδομένων, ώστε να συγκροτήσουν την πυρηνική γραμματική της γλώσσας τους με τα βασικά τυπολογικά χαρακτηριστικά της (Θεοφανοπούλου 2002, Radford et al 1999).

⁶ Σύμφωνα με τον Wittgenstein, δυσχέρεια έκφρασης συγκεκριμένου νοήματος σημαίνει πολλές φορές προβληματική σύλληψή του: χαρακτηριστικά, ο μεγάλος φιλόσοφος της γλώσσας έχει διατυπώσει την

άποψη ότι «δεν μπορούμε να πούμε αυτό που δεν μπορούμε να σκεφτούμε· ό,τι μπορούμε να πούμε μπορούμε να το πούμε καθαρά».

⁷ Στην παρούσα εργασία δεν προτιθέμεθα να ασχοληθούμε με το μεγάλο θέμα των τρόπων απόκτησης της γνώσης, το ρόλο της γλώσσας σε αυτή, τον τρόπο και το χρόνο σχηματισμό των εννοιών και τις απόψεις των ορθολογιστών και των εμπειριστών σχετικά με αυτά τα ζητήματα. Απλώς εξετάζουμε τη σχέση μεταξύ γλώσσας και σκέψης ως σχέση μεταξύ ενδιάθετου και φωνούμενου λόγου.

Βιβλιογραφία

- Αρχάκης, Α. & Κονδύλη, Μ. (2004). Εισαγωγή σε Ζητήματα Κοινωνιογλωσσολογίας. Αθήνα: Νήσος.
- Baynham, M. (2002). Πρακτικές Γραμματισμού. Μτφρ. Μ. Αραποπούλου. Αθήνα: Μεταίχμιο. Τίτλος πρωτοτύπου: Literacy Practices: Investigating Literacy in Social Contexts. (London: Longman, 1995).
- Βρατσάλης, Κ. (2005). Γλωσσικά εμπόδια και γλωσσική συνειδητοποίηση, στο: Παιδαγωγικά Ρεύματα στο Αιγαίο, 2005 (1), (78-81).
- Chomsky, N. (2003). Η Αρχιτεκτονική Δομή της Γλώσσας. Μτφρ. Α. Φιλιππάτος. Αθήνα: Καστανιώτης. Τίτλος πρωτοτύπου: The Architecture of Language (Oxford: Oxford University Press, 2000).
- Cook, G. (2003). Applied Linguistics. Oxford: Oxford University Press.
- Fasold, R. & Connor - Linton, J. (2006). An Introduction to Language and Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hedge, T. (2000). Teaching and Learning in the Language Classroom. Oxford: Oxford University Press.
- Horrocks, G. (2006). Ελληνικά: Ιστορία της Γλώσσας και των Ομιλητών της. Μτφρ. Μ. Σταύρου & Μ. Τζιβελέκου. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας. Τίτλος πρωτοτύπου: A History of the Language and its Speakers (London: Longman, 1997).
- Θεοφανοπούλου - Κοντού, Δ. (2002). Γενετική Σύνταξη. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Λασκαράτου, Χ. (1999). Ελευθερία και Πειθαρχία, στο: Κοπιδάκης, Μ.Ζ. (επιμ.) Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα: ΕΛΙΑ.
- Lightfoot, D. (1999). The Development of Language. Acquisition, Change, Evolution. Oxford: Blackwell.
- Littlejohn, A. (1998). Language Teaching for the Future, στο: English Teaching (8).
- Lyons, J. (1995). Εισαγωγή στη Γλωσσολογία. Μτφρ. Μ. Αραποπούλου, Α. Αρχάκης, Μ. Βραχιονίδου & Γ. Καρανάσιος. Αθήνα: Πατάκης. Τίτλος πρωτοτύπου: Language and Linguistics (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).
- Lyons, J. (2002). Εισαγωγή στη Θεωρητική Γλωσσολογία. Μτφρ. Α. Αναστασιάδη - Συμεωνίδη, Ζ. Γαβριηλίδου & Α. Ευθυμίου. Αθήνα: Μεταίχμιο. Τίτλος πρωτοτύπου: Introduction to Theoretical Linguistics (Cambridge: Cambridge University Press, 1968).
- Μαστροδημήτρης, Π. (1990). Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία. Αθήνα: Δόμος.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1994). Γλώσσα: Ελευθερία ή Αλλοτρίωση, στο Μπαμπινιώτης, Γ (εκδ.). Η Γλώσσα ως Αξία (75-127). Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1998). Θεωρητική Γλωσσολογία. Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). Συνοπτική Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας. Αθήνα.
- Poole, S. (1999). An Introduction to Linguistics. London: Mac Millan.
- Radford, A., Atkinson, M., Britain, D., Clahsen, H. & Spencer, A. (1999). Linguistics. An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press.
- Σετάντος, Μ. (2003). Στα όρια της γλώσσας, στο: Θεοφανοπούλου, Δ., Λασκαράτου, Χ., Σηφριανού, Μ., Γεωργιαφέντης, Μ., Σπυρόπουλος, Β. (επιμ.) Σύγχρονες Τάσεις στην Ελληνική Γλωσσολογία, Αθήνα: Πατάκης.
- Σπανός, Γ. (2007). Γλωσσικής πολιτική εν όψει της Ευρωπαϊκής Ένωσης: πραγματικότητα και προοπτικές (υπό δημοσίευση σε ειδικό τόμο αφιερωμένο στον Θεόφραστο Γέρου).
- Spolsky, B. (1998). Sociolinguistics. Oxford: Oxford University Press.
- Τσολάκης, Χ. (1999). Συνειδητή επιλογή, στο Τσολάκης, Χ. (εκδ.). Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική (τόμ. 2, 32-37). Αθήνα: Νησίδες.

-
- Yule, G. (2004). *The Study of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wardhaugh, R. (2006). *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell.
- Χριστίδης, Α. -Φ. (2002). *Γλώσσα, Πολιτική, Πολιτισμός*. Αθήνα: Πόλις.